

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра загальноправових дисциплін

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни «СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА»

Дніпро – 2019

РОЗРОБНИК(-И):

Олександр ТАЛДИКІН, доцент кафедри загальноправових дисциплін юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент.

Розглянуто на засіданні кафедри загальноправових дисциплін
26.06.2019, протокол №20

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Предмет теорії соціології права
2. Методологія соціології права
3. Основні етапи становлення і розвитку соціології права.
4. Місце соціології права в системі юридичних наук та загальної соціології.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вербець В. Соціологія: теоретичні та методичні аспекти: Навч.-метод. посіб. Рівне : РДГУ. 2005. 202с.
2. Воднік В. Д., Золотарьова Ю. І., Клімова Г. П., Осипова Н. П., Сердюк О. В. Соціологія права: навч. Посібник. Харків. Право. 2007. 234с.
3. Герасимчук А. Соціологія: Навчальний посібник. Київ. Вид-во Європейського ун-ту. 2003. 245 с.
4. Дворецька Г. Соціологія: Навч. Посібник. Київ. КНЕУ. 2002. 472с.
5. Додонов Р. Соціологія: Навч. посібник для курсантів і студ. вищих навч. закл. МВС України. Донецьк. 2005. 224с.
7. Жлудько Е. Соціологія: Навч.-метод. матеріали для студ. Київського ун-ту права. Київ. Видавництво Київського ун-ту права. 2002. 14с.
8. Настасяк І. Соціологія права: навч. посіб. Львів. ПАІС. 2008. 196с.
9. Панов М. Соціологія права: Підручник для студ. юрид. спец. / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Київ. Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. 276с.
10. Сірий Є.В. Соціологія. Бібліотека українських підручників
Електронний ресурс. Режим доступу:
http://libfree.com/174245395_sotsiologiyasotsiologiya_prava.html
11. Соціологія: підручник Видавництво. Київ.: ВЦ "Академія". 2008. 544 с.
12. Теорія держави і права: підручник. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД. 2016. 480с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Визначити предмет та методологію соціології права, місце соціології

права в системі юридичних і загальної соціології.

ВСТУП

Соціологія права є міждисциплінарною наукою, що сформувалася на межі соціології та права.

Розвиток соціології права за останні роки обумовлений прагненням підвищити ефективність впливу права на регулюємі ним суспільні відносини, поставити на наукові основи діяльність правових установ.

Соціологія права вивчає суспільні відносини, що складаються як в процесі підготовки та ухвалення правових актів, так і в перебігу реалізації правових приписів, їх перетворення на соціальну поведінку особи та суспільних утворень, тобто вона спрямована на з'ясування соціальної зумовленості та соціальної ефективності права.

1. Предмет теорії соціології права

Актуальність соціології права полягає в науково-пізнавальному а також практичному аспектах, оскільки без всебічного знання соціальних аспектів формування і дії права неможливі повноцінна правотворча діяльність, реалізація норм права, прогнозування перспектив та наслідків цих процесів.

Соціологія права являє собою структуровану систему соціальних знань про право як особливий соціально-юридичний феномен, його розвиток, а також дію права, тобто як соціально-детермінованого та соціально чинного явищі, процесу.

Право - відносно самостійне суспільне явище, і в цієї якості воно - предмет юридичної науки. Право - сторона суспільства, і в цієї якості воно є предметом соціології права. Оскільки право породжено суспільством, то усі юридичні явища в цієї чи іншої мірі є соціальними. Однак, зворотне було б невірним: не усякий соціальний феномен є правовим. Існує неправове соціальне, наприклад, те, що називається звичаями. Коли, обідаючи у ресторані, людина починає з супу, закінчує десертом, а потім вимагає рахунок - це приклад феномена звичаїв, а не феномена права. До предмету

дослідження соціології права відноситься взаємодія юридичних і неюридичних чинників, взаємозв'язок правових і неправових явищ.

Предметом певної науки є те, що вона вивчає. Предметом соціології права є суспільні відносини, за яких сформувалися норми права, соціальна спрямованість права, його вплив на соціальні процеси, та явища, взагалі на формування і розвиток суспільних відносин. Це означає, що предмет соціології права охоплює всі суспільні явища, які містять правовий елемент, соціальні чинники, що взаємодіють з правовими явищами, а також механізми та закономірності такої взаємодії. Отже, *предметом соціології права є:*

- створення і функціонування правової системи, її інститутів і норм;
- соціальна обумовленість і соціальна ефективність дії права;
- взаємозв'язок між правовими нормами, правовими відносинами і фактичними суспільними відносинами людей;
- соціальні функції права;
- правове регулювання діяльності індивідів, їх груп і організацій.

Об'єктом соціології права є правове життя суспільства в цілому у всьому його різноманітті сторін, властивостей, процесів та явищ.

На думку Городяненка В.Є., соціологія права є складноструктурним феноменом, структурні особливості якого виділяють залежно від застосовуваних критеріїв класифікації. Найчастіше застосовують п'ять варіантів *класифікації:*

1. За рівнем (масштабом) дослідження: макро-, мезо-, мікротеорії.
2. За особливостями дослідження: теоретична та емпірична.
3. За цілями й завданнями: фундаментальна і прикладна.
4. За категоріями права або соціології:
 - а) *за юридичними категоріями*, що інститує кожен галузь права як автономну соціологічну дисципліну (соціологія кримінального права, соціологія адміністративного права, соціологія злочинності, соціологія законодавства);
 - б) *за соціологічними критеріями*, коли диференціація за галузями соціології передбачає невіддільність правового у соціальному. Наприклад,

соціологія шлюбу і сім'ї є похідною не тільки від загальної соціології, а й від соціології права, оскільки сім'я є не тільки соціальним, а й правовим інститутом, що засвідчує міждисциплінарне взаємопроникнення різних галузей соціології. Соціологічний підхід до дослідження права передбачає вивчення юридичних явищ в трьох основних напрямках: • Перший напрямок дослідження охоплює вивчення тих особливостей соціально - економічних умов життя, що потребують юридичного урегулювання суспільних відносин в кримінально-, цивільно-, адміністративно - правових та інших формах. Тут набувають свого матеріального обґрунтування всі юридичні інститути та норми. Іншими словами, в ході дослідження, яке проводиться в цьому напрямку, виявляються потреби суспільства в певному виді правового регулювання і чиниться пояснення вибору юридичних засобів їх задоволення. • Другий напрямок охоплює дослідження соціального, соціально - психологічного і юридичного механізмів дії правової норми. Вивчення соціального і соціально - психологічного механізмів передбачає визначення відповідних чинників, які впливають на виконання юридичних норм і побудову ряду моделей поведінки, які дозволяють досліджувати сукупну дію усіх цих соціально і юридично значущих чинників, які зведені до єдиної системи. Його результати стають теоретичною базою для науково обґрунтованих рекомендацій органам, що застосовують право, та для удосконалення законодавства шляхом збагачення його соціального змісту за рахунок відбиття у правових нормах економічних, політичних, соціально - психологічних та інших моментів. В свою чергу дослідження юридичного механізму веде до створення теоретичного фундаменту для поліпшення структури самих правових норм, більш чіткішого відбиття їх юридичного змісту шляхом уточнення прав і обов'язків учасників правовідносин і для раціоналізації законодавчої техніки. • Третій основний напрямок включає вивчення ефективності правових норм, в процесі якого виявляється достатність або недостатність юридичних засобів, обраних для досягнення поставлених цілей.

5. *За суб'єктами виконання правових ролей:*

а) *законодавча соціологія*, покликана вивчати сили, які в процесі розвитку суспільства зумовлюють появу нових форм права (групи тиску, рівень правової культури, що є своєрідними соціологічними законодавцями на відміну від юридичного — парламенту, уряду);

б) *судова*, яка вивчає безпосередньо судові рішення і процес його прийняття. Пов'язана з психологією, передусім з психологією малих груп (суд присяжних) чи з індивідуальною психологією (за одноосібної ухвали судових рішень). Вона тісно межує із судовою психологією. Але її специфіка полягає у з'ясуванні кореляції співвідношення між змістом вироку та соціальними чинниками, які впливають на суб'єктів судових рішень.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, соціологія права є міждисциплінарною наукою, що сформувалася на межі соціології та права. Соціологія права є складноструктурним феноменом, структурні особливості якого виділяють залежно від застосовуваних критеріїв класифікації. Найчастіше застосовують п'ять варіантів класифікації:

2. Методологія соціології права

У наукознавстві *методологія розуміється як теоретична основа та способи організації пізнавального процесу, що характеризують пізнання з погляду його загальних форм, можливостей пізнавальних засобів та механізмів, які зумовлюють логічну послідовність наукового дослідження*. Методологія відображає певний кут зору на предметне поле дослідження, який висвітлює увесь процес досягнення наукового результату, передбачає використання відповідних засобів, прийомів та способів пізнання.

Структура методології будь-якої науки передбачає загальний (філософський) підхід — наявність концептуальних ідей і вихідних понять, котрі визначають сенс і увесь зміст дослідження, та конкретні методи —

більш формалізовані дослідницькі способи, прийоми та засоби.

Загальний (філософський) підхід включає концептуальні ідеї і вихідні поняття, які виконують роль засадних думок про предмет наукового дослідження, містять в згорнутому вигляді увесь його можливий зміст, визначають можливе поле і горизонт дослідження, виступають імпульсом і супроводжують увесь процес пізнання.

Метод — це спосіб пізнання, формулювання наукових гіпотез, перевірки доказовості висновків за допомогою різних конкретних засобів та прийомів.

На відміну від предмета дослідження, який дає відповідь на запитання, що досліджує та чи інша наука, метод характеризує, як саме, за допомогою яких способів, засобів та прийомів це відбувається. Методи пізнання послугують розкриттю та розгортанню змісту предмета дослідження, систематизації набутих знань.

У правознавстві методи пізнання — інструмент, який дозволяє проникнути в специфіку правової реальності, адекватно її пізнати та відобразити за посередництвом певної наукової картини юридичного світу — системи правових категорій та понять.

Методологія правової науки виступає як зумовлена особливостями правової реальності цілісна та узгоджена система способів пізнання, що включає такі складові: 1) загальний (філософський) підхід; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи; 4) власні правові методи.

Загальний (філософський) підхід виступає світоглядною основою правознавства, а сукупність методів (загальнонаукових, спеціальних та власних) становить «набір» робочих інструментів формування державно-правових знань. Завдання ефективного застосування методології полягає в прагненні до найбільш точного і адекватного відображення наукового предмета пізнання шляхом забезпечення повноти та всебічності дослідження, знаходження оптимального співвідношення як між рівнями методології — філософськими підходами і формалізованими методами, так і між різними

конкретними методами дослідження.

Соціологія права як самостійна галузь знань реалізує всі властиві науці *функції*, сукупність яких утворює дві групи:

1. *Теоретико-пізнавальна функція*. Реалізується в обґрунтуванні причинно-наслідкових зв'язків взаємо дії права та соціуму, у критичному оцінюванні чинних норм права, у з'ясуванні особливостей права, які заважають його визнанню в осмисленні різноманітних практичних ситуацій, повсякденній реалізації права.

2. *Практична функція*. Стрижнем її є прогнозування правової ситуації в країні, вивчення громадської думки щодо певного правового акта, рівня правової культури громадян та засобів її підвищення. Містить елементи прогнозування, критики, оцінки, опису.

Теоретико-пізнавальна функція реалізується шляхом передбачає передусім пошук виваженого співвідношення загальних (філософських) підходів та загальнонаукових методів пізнання зі спеціальними та власними правовими методами. Зокрема, сьогодні у вітчизняній науці юриспруденції відчувається чітка тенденція до соціологізації правових знань. Проте попри всю важливість загальних методологічних положень пріоритетну роль у правознавстві покликані відігравати саме її власні методи та понятійний апарат, який має методологічне значення. Адже перебільшення значущості не правових — філософського, соціологічного чи кібернетичного — методів може привести до результатів, які за своїм змістом будуть мало придатними для нормотворчості та юридичної практики.

Метод наукового дослідження слід відрізнити від методики, яка може застосовуватися у будь-якій (необов'язково науковій) діяльності. Методика розуміється як сукупність практичних способів ефективного здійснення будь-якої діяльності, зокрема, технічних засобів збирання, зберігання, систематизації та узагальнення інформації в процесі наукового дослідження — складання плану дослідження, вивчення літератури, архівних матеріалів, юридичної практики, їх конспектування і фіксація та ін. Наприклад, методика

проведення слідчих дій входить до складу предмета дослідження криміналістики як прикладної юридичної дисципліни.

Загальні (філософські) підходи до дослідження держави і права

Методи дослідження, які застосовуються у загальній теорії держави і права, залежать передусім від *філософських підходів*, з яких ведеться пошук, що зумовлює вибір найдоцільніших в контексті обраного загального підходу конкретних способів, засобів та прийомів досягнення адекватного наукового результату.

У зв'язку з цим не можна погодитися з беззаперечним відкиданням положень *матеріалістичного підходу* і вироблених юридичною наукою на його основі положень. За відмови від вульгаризованого бачення односторонньої зумовленості держави і права як частини надбудови суспільства виключно його економічним базисом це стосується перш за все висновку про тісний зв'язок держави і права з економічними, соціальними, політичними, культурними та іншими суспільними чинниками.

Зберігає за нинішніх умов свою цінність діалектична методологія дослідження державно-правових явищ. Її основою виступають принципи і закони діалектичної логіки — закон переходу кількісних змін в якісні, закон єдності і боротьби протилежностей, закон заперечення заперечення. *Діалектичний підхід* передбачає необхідність всебічного вивчення держави і права як явищ, що знаходяться в динаміці та постійному оновленні, пов'язаних з іншими соціальними чинниками — економікою, політикою, духовною сферами. Для цього загальна теорія держави і права має пов'язувати свої висновки з використанням досягнень усіх суспільних і юридичних наук. Дослідження державно-правової дійсності значною мірою спрямовується такими загальними категоріями діалектики, як сутність і явище, форма і зміст, можливість і дійсність. На цій основі сама юридична наука повинна весь час поглиблювати знання про державу і право, переходити від емпіричного до теоретичного рівня, що є проявом діалектичної ідеї безперервного руху в природі, суспільстві та мисленні.

Іншим підходом до пізнання дійсності є *метафізика*, яка ґрунтується на граничних, позаекспериментальних принципах і началах буття, знання, культури. З цього погляду предмети і явища розглядаються у статиці, як відсторонені від впливу інших чинників, що дає можливість «заглянути усередину» правових явищ, процесів, досліджувати їх ознаки і властивості, їх юридичну природу та специфіку. Саме такий спосіб пізнання права і правових інститутів застосовував німецький юрист Г. Кельзен, який вважається одним із найбільш видатних учених у галузі юриспруденції ХХ ст., котрий обґрунтував нормативістське вчення про право.

У сучасних умовах глобалізації та культурного різноманіття виникають методологічні підходи до дослідження держави і права, які дозволяють повному розкрити різні грані цих складних феноменів і орієнтуються на створення інтегральних концепцій права. Вони піднімають такі питання, які залишаються поза увагою юриспруденції, сформованої на основі традиційних підходів. Найбільш значущими серед них є феноменологічний, герменевтичний, синергетичний, антропологічний та комунікативний.

Феноменологічний метод передбачає відмову від будь-яких ідеалізацій та сприйняття єдиної передумови — можливості описання спонтанного змістовного життя свідомості або інтерпретації фундаментальних структур людського існування. Самоочевидні структури, що передують нормам права, правовим інститутам та правовому мисленню, розуміються як загальне, що є у всіх правових явищах, їх генетичний принцип, який породжує всі можливі одиничні прояви права. Відповідно норми права розглядаються як такі, що не створюються і не винаходяться законодавцем, а відкриваються подібно законам математики. Подальший розвиток феноменологічного методу пов'язаний з поняттям життєвого світу — сукупності первісних думок, очевидностей, вірувань, які не потребують доказів та надають нормативним структурам суспільства і держави імперативності. Для цього вважається необхідним виявити значущості, які людина надає типовим життєвим ситуаціям за посередництвом діалогу, співучасного спостереження, вживання

у роль та інших подібних методів.

Герменевтичний підхід до права продовжує лінію феноменології. Герменевтика — це наука про інтерпретацію (тлумачення) тексту. В межах герменевтики розуміння права розглядається як основа правової реальності, а тому буття права включає в себе інтерпретацію. Для того щоб зрозуміти норму, слід зрозуміти кожну конкретну ситуацію, на яку ця норма поширюється, і навпаки, для розуміння ситуації слід зрозуміти норму як ціле. Тлумаченню і закону, і ситуації передують передрозуміння, яке складається на основі досвіду знання попередніх нормативно-правових актів і юридичних ситуацій. Інтерпретація розглядається лише як процес упізнання сенсу в об'єктивованих формах тексту, який їх одушевляє. При цьому слід додержуватися певних вимог (канонів): 1) відповідності герменевтичної реконструкції точці зору автора; 2) залежності цілого від частин, а частин — від цілого (так зване герменевтичне коло, яке розв'язується «передзнанням» про ціле до його розчленування на частини); 3) співвіднесення об'єкта, що інтерпретується, з духовним горизонтом інтерпретатора; 4) смислової відповідності позиції інтерпретатора з імпульсами, які виходять від об'єкта, що інтерпретується.

Активно застосовується й *синергетичний підхід* до дослідження держави і права. Синергетика є комплексною наукою про системи, що саморозвиваються, мають нерівноважний, слабко детермінований характер, поведінку яких важко передбачити. Такі характеристики мають всі складні соціальні системи, в тому числі право. Методологічні ідеї синергетики дозволяють краще зрозуміти різні процеси самоврядування і управління в державно-правовій сфері, особливо за умов розвитку демократичних засад. Нові дані про конструктивну роль випадку в суспільному розвитку більш глибоко пояснюють суб'єктивний чинник у державно-правовому житті суспільства, дозволяють поряд з причинно-наслідковими зв'язками враховувати і випадкові, вірогідні зв'язки.

Одним з методологічних підходів, актуальних для сучасної

юриспруденції, є *антропологічний*. Його застосування до права полягає у «людському вимірі» правових явищ. Цей підхід актуалізується в умовах активного співіснування різних правових культур та систем, зумовлений необхідністю відповіді на запитання: чи існує загальне у всіх людей в різних культурах? На основі етнографічних досліджень на стику антропології та юриспруденції в другій половині ХІХ ст. складається юридична антропологія як певний напрямок історико-правових досліджень. Спираючись на висновки про природу людини антропологія намагається обґрунтувати право і правопорядок. Так, початковим антропологічним фактом для обґрунтування права може бути думка Аристотеля про те, що людина — істота політична. Це означає, що людина живе разом з іншими людьми, але не зливається з ними, що зумовлює можливість подвійного вияву її ставлення до інших людей: як істоти кооперативної, що допомагає іншим і доповнює їх, та істоти конфліктної, що несе загрозу іншим людям. Саме необхідністю обмеження конфліктності людини і розвитку її кооперації й зумовлюється існування такого соціального інституту, як право.

У контексті розроблення інтегрального праворозуміння перспективним є *комунікативний підхід* до права. Згідно з ним право розглядається як форма взаємодії (комунікації) суб'єктів, котру неможливо локалізувати в одній точці, що позначається термінами «норма», «правовідносини», «закон» і т. д. Право розглядається як частина життєвого світу людини, комунікація, яка існує лише в системі: 1) текстуальних форм об'єктивації (наприклад, закону); 2) суб'єктів с власним психічним світом, що сприймають і інтерпретують право; 3) легітимації права відповідно до ціннісних стандартів (у тому числі ідеалів); 4) взаємодіючих суб'єктів — носіїв відповідних прав і обов'язків.

Сутність усіх цих підходів полягає в тому, що вони орієнтовані на вивчення динаміки суспільства та його інститутів, в тому числі держави і права. Водночас для них характерним є уявлення про наявність універсального начала, яке є породжуючим принципом і критерієм оцінки існуючого. А це дає можливість зберегти цілісність різноманітного в

культурному відношенні суспільства і не допустити його розпаду та анархії. Історія науки, в тому числі юридичної, свідчить про те, що найсприятливіші умови для її розвитку створює не моністичний підхід з однієї філософської позиції, а їх плюралізм, який спирається на визнання не тільки можливості, а й доцільності декількох (багатьох) шляхів до пізнання істини, що, проте, не повинно призводити до еkleктики чи методологічного хаосу. Зіставлення та інтеграція знань, набутих на основі різних підходів — матеріалістичного і ідеалістичного, діалектичного і метафізичного, нових методологічних підходів, здатні забезпечити реальну, а не декларативну всебічність та зумовлену цим повноту наукового дослідження, а тому лише збагачує науку і підвищує цінність її висновків.

Загальнонаукові методи пізнання держави і права

Загальний філософський підхід конкретизується передусім через *загальнонаукові методи пізнання*, до яких належать логічні, історичний та системний методи.

Логічний метод включає аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, визначення понять та їх класифікацію, сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного і под. *Аналіз* — це уявне розчленування явища, яке вивчається, на складові частини і Дослідження кожної з них окремо. Натомість шляхом синтезу створюється єдина цілісна картина. За допомогою індукції забезпечується перехід від вивчення одиничних чинників до загальних положень і висновків, а дедукція робить можливим перехід від найбільш загальних висновків до відносно конкретних. На основі логічного методу формуються правові поняття, відбуваються їх класифікація, поділ досліджуваних явищ на окремі види та підвиди. Цінність цього методу полягає в тому, що він дає можливість формулювати в коротких дефініціях всю різнобічність і багатство державно-правових явищ, позбавитися зайвого опису деталей і створює можливості для належного орієнтування в межах правової науки, законодавства, механізму правозастосовної діяльності.

Використовуючи *історичний (хронологічний) метод*, досліджуються суспільство держава і право, правові інститути і процеси в тій послідовності, в якій вони виникали, розвивалися та змінювалися одні іншими. Це дозволяє конкретно уявити всі особливості різних правових і державних явищ.

Системний метод у правовій науці передбачає погляд на державу і право як на системи, що складаються з окремих елементів, кожен з яких виконує певну функцію, між якими існує взаємозв'язок (структура), що зумовлює місце кожного елемента в цій системі. Кожна соціальна система є відкритою до зовнішнього впливу та складовою частиною системи більш високого порядку.

Спеціальними методами, які використовуються в соціології права правознавстві, є методи, розроблені в межах інших конкретних наук, — статистичний, конкретно-соціологічний, психологічний, кібернетичний, моделювання, соціального експерименту.

За сучасних умов широкі можливості для визначення тенденцій розвитку правових явищ та процесів відкриваються перед застосуванням *статистики* — судової, кримінологічної тощо. Конкретно-соціологічний метод пов'язаний передусім з дослідженням юридичної практики. *Матеріали соціологічного дослідження* можуть бути одержані внаслідок спостереження, опитування, анкетування, ознайомлення з судовою та іншою державно-правовою практикою, документами. *Кібернетичний метод* передбачає використання у правових дослідженнях законів соціального управління, а тому застосовується в «управлінських» галузях права — адміністративному та деяких інших. *Створення ідеальних моделей* та перевірка їх дієвості є невід'ємною складовою теоретичного дослідження в галузі держави і права. Не можуть бути ефективними будь-які рішення в правовій сфері без урахування психологічних чинників, висвітлювати які покликані засоби, прийоми та способи, запозичені з психології. Нарешті, найбільш наглядним методом, який здатен підтвердити достовірність висновків правової науки, є *проведення соціального експерименту*.

Практична функція соціології права реалізується за допомогою наступних методів:

1. Метод спостереження. Під спостереженням в соціології розуміється збір первинних даних, пов'язаних з об'єктом дослідження, здійснюваний дослідником особисто шляхом безпосереднього сприйняття. За ступенем залучення дослідника в спостереженні процеси розрізняють:

- неключне спостереження — дослідник не бере участі в подіях;
- ключне спостереження, при здійсненні якого дослідник або контактує з учасниками досліджуваного процесу, або входить на правах учасника в досліджувану соціальну групу (наприклад, в кримінальну групу, в релігійну секту), тобто бере участь у досліджуваних подіях;

2. Опитування. Являє собою метод збору первинної інформації про досліджуваний об'єкт в ході безпосереднього (особистого) або опосередкованого (за допомогою анкети) соціально-психологічного спілкування дослідника і опитуваного (респондента) шляхом реєстрації відповідей респондента на заздалегідь підготовлені з конкретною дослідницькою метою питання. Різновиди опитування:

- анкетування — письмова форма опитування, в якій використовуються готові запитання (або анкета, тобто розмножений на комп'ютері або друкарським способом документ, що містить питання, адресовані респонденту);
- інтерв'ю — це опитування у формі усної бесіди дослідника з респондентом;
- експертне опитування — опитувані особи є фахівцями у певній галузі;
- суцільне опитування — опитувані особи належать до якої-небудь соціальної групи;
- вибіркоче опитування — це опитування, що охоплює окремих представників тієї чи іншої соціальної групи як респондентів;

3. Аналіз документів. Це сукупність прийомів, застосовуваних для вилучення із документальних джерел (преси, радіо, телебачення, ділових документів) соціологічної інформації при вивченні соціальних процесів і явищ з метою вирішення певних дослідницьких завдань.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Методологія соціології виступає як зумовлена особливостями правової реальності цілісна та узгоджена система способів пізнання, що включає такі складові: 1) загальний (філософський) підхід; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи; 4) власні правові методи.

3. Основні етапи становлення і розвитку соціології права.

В кінці XIX століття програмні заяви про створення соціології права ("юридичної соціології") були проголошені Л. Дюгі, С. Муромцевим та іншими європейськими науковцями. В 1907 р. Р. Паунд наголошує на "необхідності соціологічної юриспруденції". Трохи згодом, в 1937 р., М. Тімашев констатує наявність не лише потреби але й "місця для соціології права в системі наук". В 1947 році Ж. Гурвіч зазначає, що "соціологія права знаходиться на етапі дисциплінарного вираження". У другій половині XX ст. В 1965 р. Е. Шварц веде мову про "народження нової субдисципліни в американській соціології", а Д. Девіс називає свою спільну працю "першою американською спробою дати виклад соціології права". Такі ж заяви знаходимо і в європейській літературі тих часів (Р. Тревоз, А. Подгурецький та інші). В зв'язку з цим виникає питання про можливість вести мову про соціологію права як сталу наукову дисципліну (чи субдисципліну), що дійсно має свою історію, а не тільки численні спроби становлення ("проголошення").

Для відтворення внутрішньої логіки цього процесу західні дослідники

досить часто намагаються виділити певні періоди (фази) цього процесу. Наприклад, П. Селзнік виділяє три стадії в розвитку соціології права: а) "примітивна або місіонерська стадія"; б) стадія "набуття соціологічного професіоналізму"; в) стадія, коли соціологи перестають виконувати "допоміжні ролі" та намагаються створити загальну теорію "права як соціального феномену". Р. Томашич виділяє три етапи в розвитку соціології права. Перший, "європейський етап", відзначений діяльністю "батьків - засновників": М.Вебера, Е.Дюркгейма, Є. Ерліха, Л. Петражицького, Є. Пашуканіса, О. Жені, Г. Гурвича, К. Поппера, М. Тімашева. Їх дослідження були сфокусовані на аналізі взаємозв'язку між правом та соціальним розвитком, і маючи макросоціологічний характер повинні були відзначити загальнотеоретичні рамки соціології права. Цей період закінчився в 20-30 -х роках. Другий, "американський етап", відзначається звуженням проблематики до переважно емпіричних досліджень, що розглядаються як підґрунтя "соціальної інженерії за допомогою права". Хоча ознаки такої орієнтації з'являються ще на початку ХХ ст. в працях не тільки американських, але й європейських дослідників, в повній мірі вона проявилась в "правовому реалізмі" та "соціологічній юриспруденції" Р.Паунда. Досяг свого піку на початку 60-х років. Третій, "інтернаціональний етап", починається як реакція на обмеженість емпіричних підходів та наростаючу проблемність в розвитку західного права. Його найсуттєвішими ознаками були: а) "ренесанс" класичних соціологічних чи соціально - філософських теорій права (Вебера, Маркса, Дюркгейма); б) проби створення нових узагальнюючих теорій; в) поєднання теоретичних досліджень з емпіричними соціальними дослідженнями та історичними дослідженнями. Аналіз розвитку та сучасного стану соціології права свідчить про наявність трьох визначальних фаз, що фіксують зміну її якісних станів: 1) становлення соціологічного підходу в правознавстві та виокремлення його теоретичного ядра – соціології права ("відкриття соціології – юристами, відкриття права – соціологами", за висловом М.Тімашева); 2) оформлення основних

(“класичних”) теорій у соціології права: М.Вебер, К. Маркс, Е.Дюркгейм, Т.Парсонс; 3) методологічні трансформації 60 – 90-х рр. ХХ ст., завершення інституалізації базових парадигм соціології права як наукової дисципліни (субдисципліни).

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Вперше, заява про створення соціології права була проголошена Л. Дюгі, С. Муромцевим та іншими європейськими науковцями. Становлення соціології права проходила певні періоди. Основні з них: європейський етап, американський етап та інтернаціональний етап.

4. Місце соціології права в системі юридичних наук та загальної соціології.

Соціології права властивий певний дуалізм: з одного боку вважають, що вона належить до системи юридичних наук, об'єднаних загальною назвою — правознавство, з іншого є частиною загальної соціології, що вивчає роль права в системі соціальних інститутів.

За класифікацією юридичних наук вона належить до теоретико-правових наук разом з теорією держави і права, філософією права, політологією права.

Разом з тим, соціологію права слід також розглядати, як галузь наукових знань про соціальні умови існування, розвитку та функціонування права. Соціологія права тісно пов'язана з кримінологією і антропологією права.

Соціологія права тісно пов'язана з теорією права. Навіть побутує точка зору, що соціологія права витісняє теорію права з наукового обігу, є частиною загальної теорії права. Якими є взаємовідносини соціології права та теорії держави і права?

Велике значення для розвитку теорії держави і права має її зв'язок із соціологією. **Соціологія** — це гуманітарна дисципліна, що займається вивченням суспільства як цілісної системи, його окремих структур та інститутів, різних соціальних груп та стосунків між ними, закономірностей індивідуальної та групової поведінки, а також соціальних процесів, що відбуваються в суспільному середовищі. Поняття соціології є «узагальненим», родовим, ним охоплюється широкий перелік її галузей, таких як соціологія політики, соціологія окремих складових частин економіки (промисловості, сільського господарства та ін.), соціологія освіти тощо. Теорія держави і права спирається як на загальну соціологічну теорію, що вивчає закономірності функціонування всього суспільства, так і на окремі соціологічні теорії, що розкривають закономірності розвитку деяких сфер суспільного життя.

Об'єктом соціологічних досліджень виступають всі соціальні явища, в тому числі держава і право в їх різних проявах. Відмінність полягає в ступені загальності їх вивчення. Теорія держави і права вивчає свій предмет у всій повноті та визначеності. Соціологія ж вивчає право і державу, як й інші соціальні явища (економіку, політику, науку і т. д.) з погляду того істотного, що дозволяє віднести їх до групи соціальних феноменів.

Розгляд держави і права із соціологічних позицій допомагає глибше та різнобічно зрозуміти їх з погляду теорії держави і права. Цьому сприяє широке застосування теоретиками держави і права конкретно-соціологічних методів дослідження при вивченні державно-правових інститутів та використання ними результатів соціологічних експериментів у сфері державно-правової дійсності. Соціологічні методи дослідження державно-правових явищ та процесів виступають від'ємною складовою методології теорії держави і права. Крім того, дані соціологічних досліджень дозволяють також успішно розв'язувати низку практичних завдань, наприклад, проблеми оптимізації діяльності державного апарату, подальшого розвитку функцій держави, вдосконалення судової та іншої юридичної практики, усунення

конфліктів у державно-правовій сфері, підвищення ефективності права.

На стику соціології та теорії держави і права утворилася соціологія права як галузь наукових знань про соціальні умови існування, розвитку та функціонування права. *Соціологія права* вивчає суспільні відносини, що складаються як в процесі підготовки та ухвалення правових актів, так і в перебігу реалізації правових приписів, їх перетворення на соціальну поведінку особи та суспільних утворень, тобто вона спрямована на з'ясування соціальної зумовленості та соціальної ефективності права.

Теорія держави і права — наука, що має відносну самостійність щодо інших юридичних наук завдяки безпосередньому зв'язку з державно-правовою дійсністю. Теорія держави і права — узагальнююча загальнотеоретична наука відносно інших юридичних наук, яка інтегрує їх досягнення.

Теорію держави і права відрізняє узагальнюючий, об'єднуючий і цілісний підхід, що враховує результати досліджень інших наук для вироблення найвідповіднішої позиції у змалюванні, аналізі та поясненні «правових даних».

Теорія держави і права — методологічна, базова наука відносно галузевих юридичних наук, її висновки, загальнотеоретичні положення є підґрунтям для вирішення спеціальних питань галузевих наук. Виробляючи свою галузеву теорію, ці юридичні науки керуються методологічними положеннями теорії держави і права. Так, модель правового статусу підозрюваного (галузь науки кримінального процесу) ґрунтується на загальнотеоретичній моделі правового статусу людини.

Теорія держави і права формує свої висновки в тісному зв'язку з галузевими науками, використовує фактичний матеріал, що міститься в них, спирається на їх досягнення. Це забезпечує цілісність наукових уявлень і єдність категоріального апарату в усіх юридичних науках. Основні державно-правові категорії поняттєвого апарату науки теорії держави і права — загальні для всієї юридичної науки.

Проте між соціологією права і теорією права існують суттєві розбіжності. Теорія права вивчає норми права, а соціологія права — соціальні чинники, що породжують ці норми, їх соціальний ефект. Теорія права вивчає внутрішні особливості об'єкта, соціологія права — зовнішні. Представник теорії права за своєю професійною специфікою перебуває в середині правової системи, а соціолог — поза системою, яку вивчає, тобто соціології права властиве відокремлення спостерігача від об'єктів спостереження.

Взаємодіє соціологія права також із філософією права. Філософія права є пізнавальною теорією, спрямованою на теоретико-світоглядне пізнання держави та права, то соціологія права дає наукову картину правової реальності. У такому разі філософія права постає як спеціальна теорія пізнання — *гносеологія*, а соціологія права — як вчення про реально існуюче — *онтологія*.

За предметом дослідження: у філософії — пізнання різних аспектів правової реальності, у соціології права — функціонування права у соціальному середовищі: соціальну зумовленість, соціальні функції, вплив права на поведінку людей.

Також соціологія права з історією права, порівняльним правом, демографією, соціальною педагогікою та психологією, статистикою, політологією.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Отже, місце соціології права в системі юридичних наук та загальної соціології визначається тим, що вона: соціологія права, як і будь-яка наука, не може розвиватися ізольовано, поза взаємодії з іншими галузями знань. У процесі вивчення предмета соціології права досить часто виникає потреба у використанні досягнень інших суспільних наук, таких як філософія, соціологія, економічна теорія, політологія, логіка, конфліктологія, соціальна

психологія, антропологія, етика тощо. На цій основі об'єктивно виникають нові міждисциплінарні галузі досліджень (зокрема, антропологія права, юридична конфліктологія, правова психологія, юридична логіка та ін.) як результат інтеграції і розвитку наукових знань.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, підсумовуючи вищевикладене можна зазначити:

Соціологія права є міждисциплінарною наукою, що сформувалася на межі соціології та права та проходила три етапи свого розвитку.

Методологія соціології виступає як зумовлена особливостями правової реальності цілісна та узгоджена система способів пізнання, що включає такі складові: 1) загальний (філософський) підхід; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи; 4) власні правові методи.

Місце соціології права в системі юридичних наук та загальної соціології визначається тим, що вона: соціологія права, як і будь-яка наука, не може розвиватися ізольовано, поза взаємодії з іншими галузями знань. У процесі вивчення предмета соціології права досить часто виникає потреба у використанні досягнень інших суспільних наук, таких як філософія, соціологія, економічна теорія, політологія, логіка, конфліктологія, соціальна психологія, антропологія, етика тощо. На цій основі об'єктивно виникають нові міждисциплінарні галузі досліджень (зокрема, антропологія права, юридична конфліктологія, правова психологія, юридична логіка та ін.) як результат інтеграції і розвитку наукових знань.

ТЕМА 2. СОЦІАЛЬНА СУТНІСТЬ ПРАВА

ПЛАН

1. Сутність позитивного права.
2. Соціологічний підхід до праворозуміння.
3. Право як соціальне явище.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бігун В.С. Антропология, аксіологія та соціологія права. До питання про праворозуміння. Часопис Київського університету права. 2005. № 4. С. 23-32.
2. Кучук А.М. Поняття та сутність права. Теорія держави і права: підручник. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. Ліра ЛТД, 2016. 480с.
3. Ойген Эрлих. Основоположение социологии права Пер. с нем. М. В. Антонова. Университетский издательский консорциум. 2011. 704 с.
4. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. Основи юридичної діяльності. Навчальний посібник. Київ. 2005. 655с.
5. Панов М. Соціологія права: Підручник для студ. юрид. спец. Київ. Видавничий Дім Ін Юре. 2003. 276с.
6. Анцупов А. Я. Конфликтология : учебник для вузов / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов.– М. : ЮНИТИ, 1999.
7. Багатомовний юридичний словник-довідник. Київ. Київський університет. 2012. 543 с.
8. Бандурка А. М. Конфликтология. Харьков. Университет внутренних дел, 1997.
9. Васильев А. С. Теория права і держави : підручник. Харків. Одиссей. 2007. 447 с.

10. Великий енциклопедичний юридичний словник. Київ. Юридична думка. 2007. 992 с.
11. Великий енциклопедичний юридичний словник. Київ. Юридична думка. 2012. 1017 с.
12. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Харків. Право. 2010. 583 с.
13. Загальна теорія права: Підручник. Київ. Ваїте, 2016. 392 с.
14. Загальна теорія держави і права : підручник. Харків. Право. 2011. 584 с.
15. Загальна теорія держави і права. Харків. Право. 2002. 432 с.
16. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник. Київ. Юрінком Інтер. 2006. 688 с.
17. Здислав Бродески (Brodecki), Соціологія права. Лексикон сучасних теорій і філософії права. Варшава. 2007
18. Камінська Н. В. Словник міжнародно-правових термінів. Київ. КУТЕП, 2013. 150 с.
19. Казимирчук В. П., Кудрявцев В. Н. Сучасна соціологія права. Москва Юристъ, 1995. 297 с.
20. Конфліктологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Харків. Право. 2002.
21. Наливайко Л. Р. Тлумачний термінологічний словник з конституційного права. Київ. Хай-Тек Пресс. 2013. 408 с.
22. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Видання 5-те зі змінами. Київ. Атіка 2001. 176 с.
23. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ. Правова єдність. 2013. 524 с.
24. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 3-тє вид., доповн. і переробл. Київ. Прав. Єдність. 2011. 524 с.
25. Соціологія: Підручник. Київ.: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.

26. Соціологія права: Підручник для студ. юрид. спец. Київ,: Ін Юре. 2003. 276 с.

27. Соціологія: підручник. Харків. Право. 2010. 224 с.

28. Теорія держави і права : підручник. Харків. Право. 2015. 368 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Визначити соціальну природу права, висвітлити концепції праворозуміння, розкрити соціологічний підхід до праворозуміння.

1. Сутність позитивного права

Розуміння права є вихідним завданням юриспруденції. У межах розуміння сутності права знаходиться першоджерело проблемності юридичної науки. Тому засобом забезпечення розвитку правознавства є вирішення проблеми *розуміння права*.

Загалом, термін «право» вживається у процесі спілкування людей досить часто і відбиває при цьому різні аспекти їх суспільного життя.

У сучасній юридичній науці термін «право» вживається в таких значеннях:

а) як соціально-правові домагання людей, наприклад, право людини на життя, право народів на самовизначення тощо. Для позначення права в цьому значенні використовується термін *«природне право»*;

б) як система юридичних норм, які створені або санкціоновані державою з метою регулювання найважливіших суспільних відносин. Для позначення права в цьому розумінні використовуються терміни *«позитивне право»*, *«об'єктивне право»* або *«право держави»*. *Право називають позитивним, тому що воно походить від держави, а об'єктивним – тому, що процес його створення і функціонування не залежить від волі більшої частини населення, що проживає в межах території держави;*

в) як певні можливості суб'єкта, що є засобом задоволення його

інтересів. Для позначення права в цьому аспекті використовується термін «суб'єктивне юридичне право». *Право називається суб'єктивним, тому що його реалізація значною мірою залежить від волі самого суб'єкта (наприклад, право на освіту, право на працю та ін.).*

Наявність плюралістичного підходу до праворозуміння об'єктивно зумовлена тим, що право тісно пов'язане з іншими соціальними явищами: державою, політикою, культурою суспільства.

Розуміння права залежить від багатьох чинників, які можна розглядати на рівнях світогляду, типу правового мислення тощо.

На сьогодні у вітчизняній юридичній науці існує значна кількість визначень поняття праворозуміння. На думку С. Алаіс **«Праворозуміння – наукова категорія, яка відображає результат процесу пізнання сутності права. Сутністю права є внутрішня цілісність усіх його багатоманітних якостей (властивостей). Пізнання права – оволодіння ними, їх розкриття».**

Подібне визначення наводить і О. Дунас: **«Праворозуміння – це наукова категорія, що відображає процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини, її пізнання права, його сприйняття (оцінку) й ставлення до нього як до цілісного соціального явища».**

Європейська загальнотеоретична правнича наука не оперує таким поняттям як «праворозуміння», хоча в її межах досліджується розуміння права; акцент переноситься на саме явище, а не на «механістичну схему»: суб'єкт пізнання – об'єкт пізнання – засоби пізнання – результат пізнання. Відтак і не йдеться про «наукову категорію», «цілеспрямовану діяльність», «результат пізнання».

Як відомо, подібний підхід використовується і Європейським судом з прав людини щодо визначення правових понять, зокрема, поняття верховенства права. Суд наводить (описує) властивості (риси) явища, а не прагне надати йому «застиглу форму» дефініції. Більш того, Європейський суд з прав людини сам доволі часто вказує на необхідність динамічного та еволюційного тлумачення, адже право – «живе», динамічне, соціокультурне

явище.

Пов'язано це, передусім, із природою права. Право не являє штучне утворення, а результат життєдіяльності суспільства, елемент культури останнього. П. Сандевуар писав, що кожна політична система, кожна держава продукує особливе право у відповідності до своїх особливостей, рівня розвитку, своєї філософії, ідеології, вірувань і устремлінь. Право будь-якого суспільства – унікальне, воно є вираженням особливої концепції суспільного порядку, яку встановило у себе це суспільство і вказує на ту роль, яку це суспільство відводить праву. Право, таким чином, є відображенням рівня розвитку суспільства.

Як вказує М. Козюбра «Право настільки складний, багатобарвний, багатогранний, багатомірний і багатозначний феномен, в якому так тісно переплітаються духовні, культурні і етичні засади, внутрішньодержавні і міжнародні, цивілізаційні і загальнолюдські аспекти, наукова істина і цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії і практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституціонально-нормативні утворення і правові відносини, що втиснути все це у рамки якоїсь універсальної дефініції просто не можливо. У вітчизняному ж правознавстві за попередньою традицією пошук єдиного визначення права все ще нерідко зводиться в фетиш».

Кожна історична епоха виробила своє розуміння права, що відбилося в плюралізмі концепцій походження, сутності та призначення права, створених за тисячоліття.

Типологія розуміння права – це система ідей, що складають цілісне уявлення про право, способи його пізнання, закономірності виникнення, функціонування та розвитку, сутність і його роль у суспільному житті.

Серед сучасних наукових концепцій розуміння права можна виокремити такі:

1. Нормативістське (позитивістське) розуміння права виходить із того, що правом визнається сукупність норм, які походять від держави, нею

охороняються і виступають регулятором найбільш важливих суспільних відносин.

Французький теоретик права П'єр Сандевуар у руслі цієї концепції дає таке визначення поняття **«право»**: *це сукупність норм і приписів, які видаються державними органами і санкціонуються ними, що регулює відносини між людьми та групами людей в конкретному політичному суспільстві і яка має на меті створення єдиного загального соціального порядку в межах цього суспільства.*

Нормативістське розуміння права базується на філософському позитивізмі та відповідній формально-догматичній правовій теорії, що виникла у другій половині XIX ст. у Західній Європі і була в подальшому сприйнята вітчизняною юриспруденцією.

Головними ідеями цього типу розуміння права є такі:

- заперечення ідей історичної школи права, поділу права на природне та позитивне, відмова від досліджень аксіологічних аспектів права, історії розвитку права та держави, соціальних умов їх існування;

- визнання права тільки як такого, що залежить від волі держави і яке виражене зовні у вигляді нормативно-правових актів та правозастосовних рішень;

- вивчення лише чинного позитивного права, обмеження юридичної науки дослідженням догми права: описом, узагальненням, систематизацією і класифікацією нормативних розпоряджень законодавця і вироблення на основі цього відповідних юридичних визначень і конструкцій;

- обґрунтування формально-догматичного методу як головного і єдиного загального методу теоретичної юриспруденції, розгляд суспільства і держави переважно «крізь призму» юридичних категорій.

Нормативісти вважають *правом* будь-які закони, адміністративні акти, судові рішення і, взагалі, будь-які накази державної влади незалежно від їх змісту.

Наочним підтвердженням такого погляду щодо розуміння

загальнотеоретичної категорії, яка розглядається нами, є її дефініція, запропонована А. Вишенським: «право – це сукупність правил людської поведінки, що встановлюються державною владою, як владою пануючого у суспільстві класу, а також звичаїв і правил співжиття, що санкціоновані державною владою і які реалізуються в примусовому порядку за допомогою державного апарату з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних і бажаних для пануючого класу».

Аналіз наведеного визначення свідчить про ототожнення нормативістами права і закону. У цього підходу до права прирівнюється не тільки закон (нормативний акт вищого органу державної влади), а будь-який владний акт (парламентський, урядовий, судовий), виданий компетентним органом влади з дотриманням встановленої процедури, тобто владний акт з відповідною юридичною формою. Закони та інші владні акти охороняються державою, забезпечуються державним примусом, тим самим створюючи в суспільстві примусовий порядок. За порушення останнього настає покарання. Таким чином, влада примушує людей дотримуватись законів.

2. Психологічний підхід до розуміння права відкидає погляди на право як на норми, юридичну практику чи втілення певних ідеалів та принципів і розглядає право виключно як прояв правосвідомості, явище людської психіки, на яку впливають різні фактори, в тому числі й законодавство. Як результат цього впливу *право є сукупністю певних суб'єктивних переживань і емоцій, які є відображенням реального життя*. Характер цих переживань та емоцій може бути дуже різноманітним. Саме це допомагає відрізнити право від суміжних категорій.

Представником психологічного напряму в праві був випускник юридичного факультету Київського університету Леон Петражицький (1867–1931 рр.), творець психологічної теорії права, що викладена в працях «Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності» та «Вступ до вивчення права і моральності. Емоційна психологія».

Замість традиційного поділу елементів психічного життя на пізнавальні,

почуттєві та вольові, Л. Петражицький запропонував поділ на: 1) двохсторонні активно-пасивні хвилювання, моторні подразнення – імпульси або емоції; 2) односторонні хвилювання, що, у свою чергу, поділяються на: а) односторонньо-пасивні, пізнавальні та чуттєві; б) односторонньо-активні, вольові. При цьому він підкреслював, що імпульси або емоції відіграють у житті людини роль головних та визначальних факторів пристосування до умов життя. Саме емоції є завжди мотивами поведінки людини, і будь-який зовнішній чи внутрішній подразник повинен пройти крізь його емоційну оцінку, що й є поштовхом до певних дій і міркувань.

Етичні хвилювання чи емоції поділяються на правові та моральні. Відмінність між ними полягає в тому, що у правовому хвилюванні, на думку Петражицького, існує уявлення про певних суб'єктів, які мають право вимагати виконання обов'язку. Натомість у моральному хвилюванні виступає тільки почуття обов'язку; це означає, що моральна емоція викликає обов'язок без одночасного переконання у праві іншого вимагати його виконання. Тобто головна відмінність між правом і мораллю полягає в тому, що моральні імпульси мають суто імперативний характер, а право має імперативно-атрибутивний характер. Під «імперативністю» Л. Петражицький розуміє індивідуально-особистісне усвідомлення обов'язку, під «атрибутивністю» – усвідомлення «свого права», яке виступає зовні як вимога. Таким чином, у правовому хвилюванні обов'язок і правомочність нерозривно пов'язані між собою.

3. Соціологічний підхід до розуміння права представлений роботами О. Ерліха, Р. Паунда та С. Муромцева. Він передбачає, що *вихідною формою буття права є правовідносини; право – це порядок суспільних відносин, який знаходить свій вияв у правомірній поведінці людей. При такому підході правом визнається його функціонування, реалізація, його «дія» в житті – в суспільних відносинах, що склалися або складаються, а не його створення правотворчими органами у формі закону або інших нормативно-правових*

актів. Основним джерелом права, виходячи з цього підходу, є **правовий прецедент**, тобто *рішення судового чи адміністративного органу держави з конкретної справи, що є обов'язковим при вирішенні аналогічних справ у майбутньому*.

На протипагу юридичному позитивізму соціологічна юриспруденція звертається до дослідження умов функціонування, дії права, процесу його реалізації, тому що право існує не тільки у вигляді норм, але й є інструментом досягнення соціальних цілей, функціонує в суспільстві, реалізується в діях соціальних суб'єктів і т. ін. Ця концепція остаточно оформилася наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. і ґрунтується на таких положеннях:

- розуміння права засноване на ідеях прагматизму, праксеології, реалізму, функціоналізму, аксіології і ряду інших;
- право створюється не державою, а громадянським суспільством, соціальними спільнотами у процесі безпосередньої їх життєдіяльності як система конкретних взаємодій (правовідносин);
- лише тією мірою, якою народ делегує державі повноваження управління суспільством, держава вправі встановлювати нові норми права або санкціонувати через нормативно-правові акти сформовані правові взаємодії між рівними і вільними однопорядковими соціальними суб'єктами;
- суспільство за допомогою права, демократичних процедур встановлює порядок утворення, завдання держави, її органів і посадових осіб, їх компетенцію за принципом «дозволено лише те, що прямо передбачено законом»;
- право – це інструмент, форма, спосіб самоорганізації суспільства;
- втручання держави у приватне життя громадян та інших соціальних суб'єктів можливе тільки у випадках вчинення правопорушень або виникнення спорів між ними у формі вирішення конкретних юридичних справ.

4. Теорія природного права (аксіологічний або природно-правовий

підхід) – Ж.-Ж. Руссо, Вольтер, О. Алексєєв, Б. Кістяківський, П. Виноградов – стверджує, що вихідна форма буття права – суспільна свідомість; право – не тексти закону, а система ідей про загальнообов'язкові норми, права, обов'язки, заборони, природні умови їх виникнення та реалізації, порядок і форми захисту, що існує в суспільній свідомості та орієнтована на моральні цінності суспільства. При такому підході право і закон розмежовуються, першість віддається праву як нормативно закріпленій справедливості, а закон розглядається як його форма, покликана відповідати праву як його змісту.

Існуючий у сучасній юридичній науці плюралізм підходів до розуміння права відображений у вигляді схеми № 16.

У сучасному світі немає суспільства, в якому б не використовувалося поняття права. Тому правильне розуміння явищ, які ним відображаються, безпосередньо набуває світоглядного значення.

Радянська і пострадянська юридична наука оперує словосполученнями «об'єктивне право» та «позитивне право», які можна вважати евфемізмом терміна «державницьке право»: з одного боку, воно нібито пов'язує систему формалізованих приписів держави зі справедливістю, а з іншого – розглядає право саме як результат її діяльності, може надавати правового характеру і тим законам (чи їх положенням), які не є справедливими.

Поняття «**позитивне право**» характеризують такі **суттєві ознаки**:

1) *системність права* означає, що право не просто сукупність принципів і норм, а їх система, де всі елементи взаємопов'язані та узгоджені. Норми права у своїй сукупності утворюють системи різних порядків: інститути, субінститути, підгалузі та галузі права, що, у свою чергу, є складовими системи права;

2) *загальнообов'язковість права* полягає в тому, що імперативні приписи, які містяться в нормах права, є обов'язковими для виконання тими суб'єктами, яким вони адресовані. Загальнообов'язковості праву надає та обставина, що в ньому виражаються узгоджені інтереси всіх представників

суспільства;

3) *формальна визначеність права* полягає в тому, що, по-перше, правові норми знаходять свою зовнішню форму виразу й закріплення в письмових джерелах права, як то нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір та ін.; по-друге, текст правових норм вирізняється своєю лаконічністю, однозначністю та несуперечністю у врегулюванні суспільних відносин;

4) *нормативність* відбиває смисл і призначення права. Право виступає як зразок поведінки людей. За допомогою норм право регулює різноманітні суспільні відносини, слугує своєрідним «знаряддям» проведення в життя політики держави, засобом організації її різносторонньої управлінської та іншої діяльності;

5) *право створюється, як правило, в результаті правотворчої діяльності компетентних державних органів або ж інститутів громадянського суспільства, щоправда, за умови її санкціонування державою;*

б) *державна забезпеченість, гарантованість права* свідчить про те, що державна влада, держава в цілому підтримують загальні правила, які визнаються державою правовими. Значна частина населення підкоряється вимогам правових приписів лише тому, що право охороняється різними заходами державного впливу, в тому числі примусовими;

7) *основне функціональне призначення права* полягає у врегулюванні, впорядкуванні системи суспільних відносин.

Синтез наведених вище ознак категорії «**позитивне право**» дозволяє сформулювати таке визначення цього поняття: *це система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які встановлюються або санкціонуються державою, нею охороняються і слугують регулятором найбільш важливих суспільних відносин.*

Наведене визначення сформульоване в руслі позитивістської парадигми і є найбільш поширеним у національній правовій доктрині.

Попри цей факт, вважаємо найбільш прийнятним для розуміння досліджуваної загальнотеоретичної категорії підхід, запропонований І. Ільїним, який **правом** вважає *«судження, що встановлює усталений порядок як належний»*. Беззаперечною перевагою наведеної інтерпретації поняття, що складає предмет розгляду, є те, що такий порядок (**правопорядок**) не нав'язується суспільству штучно якоюсь сторонньою силою, а складається природно у процесі взаємного спілкування людей.

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України (справа про призначення судом більш м'якого покарання, 2004 рік) «право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість - одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права».

Сутність права – *це головна внутрішня усталена якісна характеристика права, що розкриває його природу та призначення в суспільстві.*

При з'ясуванні сутності права важливо враховувати два моменти:

- 1) те, що право є насамперед регулятором суспільних відносин (формальний бік);
- 2) те, чиї інтереси обслуговує цей регулятор (змістовний бік).

У теорії права склалися два основних підходи до розуміння сутності права:

- *класовий*, в межах якого право визначається як система гарантованих державою юридичних норм, які виражають піднесену до закону волю

економічно панівного класу;

- *загальносоціальний*, в межах якого право розглядається як вираз компромісу між класами, групами, різними соціальними прошарками.

Поряд із цими основними можна виокремити *релігійний, національний, расовий та інші підходи* до сутності права, в межах яких, відповідно, релігійні, національні та расові інтереси будуть домінувати в різних джерелах права.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, Сутність права – це головна внутрішня усталена якісна характеристика права, що розкриває його природу та призначення в суспільстві.

Позитивне право дозволяє сформулювати таке визначення цього поняття: це система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які встановлюються або санкціонуються державою, нею охороняються і слугують регулятором найбільш важливих суспільних відносин.

При з'ясуванні сутності права важливо враховувати загально соціальний аспект, в межах якого право розглядається як вираз компромісу між класами, групами, різними соціальними прошарками.

2. Соціологічний підхід до праворозуміння

Під кінець XIX століття стала формуватися соціологічна юриспруденція, коли соціологія вже самостійно виділилася в окрему галузь знань. Соціологічні теорії права склалися двома шляхами: з одного боку, шляхом створення правових концепцій в рамках загальної соціології, а з іншого — в результаті застосування соціологічних понять і методів у галузі юридичних наук.

Соціологічна школа права, як і нормативізм, є позитивістською теорією. Її представники прагнуть відмовитися від ціннісного підходу до права, уникати моральних оцінок, приймати право таким, яке воно є. Однак на відміну від юридичного позитивізму, що віддає першорядне значення нормі права, соціологічна школа — надає перевагу практиці, реальній дії права.

Першими представниками цієї школи були О. Ерліх, С. А. Муромцев. Вони виступали за живе право народу, засноване не на законі, а на вільному розсуді суддів. Соціологічна школа склалася в першій третині ХХ ст., вона розглядала суспільство як цілісний організм, усі частини якого підпорядковані єдиним законам, і закликали вивчати право у взаємодії з іншими елементами соціальної системи.

Послідовники соціологічного напрямку протиставили концепціям юридичного позитивізму розуміння права як «живого», динамічного правопорядку. Представниками цього напрямку є Д. Дью, Р. Паунд, Д. Фленк, К. Левеллін та ін. У їх розумінні поняття «право» включає в себе адміністративні акти, судові рішення та вирoki, звичаї, правосвідомість суддів та інших посадових осіб, правовідносини, а також і юридичні норми, значення яких в ряду названих правових засобів впливу на поведінку людей припинюється. Соціологічна школа виходить з того, що право має розглядатися не інакше як в дії, в процесі застосування, аналізу реальних правових відносин.

Соціологічне праворозуміння на відміну від нормативного визнає основою права не сукупність (систему) абстрактних і формальних соціальних норм, а безпосередньо суспільне життя, певним чином упорядковану взаємодію соціальних суб'єктів, «живе» право як конкретне, динамічне, фактично існуюче явище, що лежить в основі створення законів та прийняття інших юридичних рішень. Такий підхід до визначення сутності, змісту, форм існування, призначення права притаманний ліберальним та гуманістичним традиціям у праворозумінні.

Право як «нормальна» соціальна поведінка і право як правила цієї поведінки, узагальнені та сформульовані в законі, співвідносяться як форма і зміст.

Сутністю права є свобода людини, але свобода не будь-яка, а певним чином визначена та забезпечена.

Свобода — це притаманні людині властивість і форма життя, що відбивають її прагнення до самовираження, самореалізації, але це не означає, що свобода є можливістю здійснення будь-яких діянь. Та свобода, яка полягає в можливості робити все, що забажається, є ілюзією свободи, її сурогатом, свавіллям. Справжня свобода тісно пов'язана з необхідністю — об'єктивними законами розвитку суспільства, реалізується на основі їх пізнання і відповідно до них.

Свобода суб'єкта включає свободу вибору певного варіанта діяння, свободу волі як властивість суб'єкта приймати відповідне рішення, свободу діяння як безперешкодне його здійснення. Наявний характер соціальних закономірностей передбачає обмеження лише абсолютної свободи суб'єкта, але зумовлює наявність свободи вибору і здійснення певного розмаїття діянь, що в тому чи іншому випадку відбивають необхідність.

Право і є «царством реалізованої свободи», тієї її сферою, в межах якої соціальний суб'єкт, спроможний приймати адекватні соціальним закономірностям рішення, є вільним у виборі варіанта діяння і безперешкодному його здійсненні. Наявна сфера свободи соціального суб'єкта як сутність права виявляє себе в різних правових явищах — нормах права, суб'єктивних правах і обов'язках, правових принципах, правовідносинах тощо, кожне з яких у властивій йому формі відбиває сферу свободи того чи іншого суб'єкта (суспільства, держави, громадської організації, людини).

Сфера свободи є єдністю протилежностей — свободи як варіантів діянь, що їй відповідають, і несвободи як обмеження кількості цих варіантів. Але й несвобода за сутністю є свободою в тому розумінні, що розглядалося вище.

Несвободу як об'єктивно зумовлене обмеження свободи вибору слід відрізняти від абсолютної свободи, бо саме остання є протилежністю дійсної свободи — свавіллям чи несвободою. Тому якщо свобода є проявом необхідності, то несвобода, свавілля — випадковості, хаосу.

Різні соціальні суб'єкти володіють неоднаковою спроможністю пізнавати об'єктивні умови свого життя, діяти на їх основі, тому в суспільстві створюються різноманітні механізми, які притаманними їм засобами сприяють реалізації свободи суб'єктів чи протидіють проявам свавілля (звичаї, мораль, релігія, юридичне право, політичні норми тощо).

Не тільки право, а й деякі інші соціальні явища відбивають сферу свободи соціального суб'єкта, наприклад, мораль, наука, звичаї, політика тощо. Проте кожному з них властиві як «своя» сфера вільного суспільного життя, так і засоби її визначення та забезпечення. Сфера свободи як суттєва риса права набуває втілення:

- у правосвідомості у формі правових ідей, принципів, теорій, концепцій, почуттів, поглядів, переконань суб'єктів права;
- правоздатності її суб'єктів, тобто їх властивості мати вільну волю, здійснювати вільний вибір;
- правовій поведінці у вигляді дій чи бездіяльності, що є результатом свободи вибору і свободи волі суб'єктів, що взаємодіють;
- правових нормах-моделях правової поведінки та їх системі як масштабі свободи суспільства і його членів;
- законах та інших нормативних актах й індивідуальних рішеннях, що є зовнішньою формою визначення та вираження права як міри свободи;
- суб'єктивному праві та обов'язку — форми свободи відповідно як можливості та необхідності певних дій тощо.

Право як міра свободи, її масштаб відбиває характеристики, властивості визначати межі свободи, відокремлювати її від несвободи (сваволі), оцінювати соціальну поведінку з погляду її відповідності об'єктивним

закономірностям функціонування і розвитку суспільства. На відміну від інших соціальних визначень свободи право — це її міра, яка є:

- формально визначеною, тобто чітко зафіксованою у формі моделей поведінки в нормах і нормативних приписах, які зовнішньо відображені в особливих письмових документах (нормативних актах, договорах, судових прецедентах);

- рівною — свобода різних суб'єктів визначається єдиним способом, на єдиних засадах;

- справедливою — відбиває об'єктивно зумовлене співвідношення свободи вибору варіантів поведінки та їх обмежень відповідно до досягнутого суспільством рівня цивілізованості, соціального прогресу;

- інституціональною — у розмаїтті своїх проявів, форм становить певний соціальний інститут як феномен, самостійне явище;

- легітимною — загальновизнаною, сприйнятою суспільством;

- універсальною — спроможною врегульовувати різні за природою соціальні відносини.

-

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Соціологічне праворозуміння на відміну від нормативного визнає основою права не сукупність (систему) абстрактних і формальних соціальних норм, а безпосередньо суспільне життя, певним чином упорядковану взаємодію соціальних суб'єктів, «живе» право як конкретне, динамічне, фактично існуюче явище, що лежить в основі створення законів та прийняття інших юридичних рішень. Такий підхід до визначення сутності, змісту, форм існування, призначення права притаманний ліберальним та гуманістичним традиціям у праворозумінні.

3. Право як соціальне явище

Вивченням права як соціального явища займається науково-практичний міждисциплінарний напрям *соціологія права*. Соціологія права вивчає право й суспільство, виявляючи закономірності їх взаємопов'язаного виникнення, розвитку та функціонування, опосередковані дії таких закономірностей з урахуванням випадковостей. Соціологія права, доводячи, що право є результатом й інструментом соціальної самоорганізації (а не тільки діяльності держави), зосереджується на вивченні «живого права», «права в дії», «правової емпірики». Якщо філософія права зазвичай вказує на те, яким *повинно бути* право, правова догматика — на те, яким є, так би мовити «право в книгах», в законах, то соціологія права — на те, яким воно є в дійсності.

Державі, згідно з цими визначеннями, відводиться провідна роль у визначенні того, що є правом. Разом з тим, часом вказується на те, що право може виникати й існувати незалежно від держави (загальносоціальне право), наводиться приклад прав людини. Чи є це соціологічним праворозумінням, залишається питанням. Водночас питанням про те, що право виникає й незалежно від держави, вже висвітлювалося й обґрунтовувалося представниками соціологічного праворозуміння, поставшою на її засадах соціологічною юриспруденцією. Один із батьків «соціології права» Ойген Ерліх присвятив цій темі низку своїх основних праць. Так, у роботі «Соціологія права», ставлячи питання про те, «чи може існувати правова система без правових положень, чи можливо уявити правову систему, котра заснована на чимось іншому, окрім як соціального устрою?», він пояснює, що суспільство є більш давнім, аніж правові положення, й тому впорядкування мало існувати ще до появи правових положень.

Слід розрізняти між соціальними інститутами, як-от шлюб, сімейні союзи, володіння, договори, спадкування, які виникли в силу соціальної

самоорганізації, та державними інститутами, які виникли внаслідок законів. Більшу масу правових положень створено не законами, а судовим правом і правом юристів. Як підмічає Ойген Ерліх, щоб судді та юристи могли зайнятися юристичним спором, задіяні в цьому інституції вже повинні були б існувати й призвести до спору. Держава давніша за державне право.

Функції права полягають у регламентуванні та регулюванні: • норм, стандартів поведінки в усіх сферах суспільного життя; • мір і форм розподілу праці та його продуктів між членами суспільства (цивільне право, трудове право); • організації та діяльності державного механізму (конституційне право, державне право, адміністративне право); • міжособистісних стосунків у сім'ї (сімейне право); • відносин між державами, які створюються шляхом угод між ними (міжнародне право). Таким чином, право - це чинне на певний момент законодавство, яке регулює найрізноманітніші відносини між людьми, між людьми і державою, між людьми і різними організаціями, між самими організаціями. На вершині піраміди права будьякої держави - конституція, яка проголошує загальні принципи державного устрою, формулює права людини, свободи та обов'язки.

Як соціальний інститут право має свої символи, які в гранично концентрованій формі створюють уявлення про нього. Так, судові засідання проходять в спеціальному залі з гербом країни; суддя в мантиї сидить на спеціальному кріслі, вимовляє вирок від імені держави. Прокурор також має спеціальну форму. У багатьох країнах спеціальну форму носять і адвокати. У міліції своя форма, спеціальні автомашини, адміністративні будівлі і т.д. Кваліфікованих працівників цього соціального інституту готують спеціальні школи, училища, інститути, академії.

Право — це соціальне явище, яке виникає в суспільстві і часто незалежно від держави. Будучи однією з форм соціальної регуляції, воно може включати й певні традиції — соціальні норми, які склалися у співжитті шляхом тривалого фактичного застосування. Визнавши чи санкціонувавши їх, вони можуть стати правовими звичаями, а відтак і джерелами права.

Але право — це не тільки соціальне явище. Соціальним явищем так само є література, наука, мистецтво. Отож, це, можна стверджувати, не є головною характерною рисою права, а лише однією з них. Підкреслюючи очевидний соціальний характер права, Б. О. Кістяківський стверджував, що сутність правових норм полягає не в їх внутрішній цінності, а в тому, що ці норми постійно здійснюються в житті. Право Кістяківський розглядав як соціальний факт. Розуміння права як соціального факту уточнюється у співставленні з станом аномії, притаманний певним періодам суспільства. Стан аномії супроводжується станом «змін цінностей», котрий привносить нові норми поведінки, співжиття, які можуть трансформувати й правову систему.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Якщо філософія права зазвичай вказує на те, яким *повинно бути* право, правова догматика — на те, яким є, так би мовити «право в книгах», в законах, то соціологія права — на те, яким воно є в дійсності.

Отже, соціологія права, доводячи, що право є результатом й інструментом соціальної самоорганізації (а не тільки діяльності держави), зосереджується на вивченні «живого права», «права в дії», «правової емпірики». Якщо філософія права зазвичай вказує на те, яким *повинно бути* право, правова догматика — на те, яким є, так би мовити «право в книгах», в законах, то соціологія права — на те, яким воно є в дійсності.

Право може виникати й існувати незалежно від держави: *загальносоціальне право*, наводиться приклад прав людини.

Суспільство є більш давнім, аніж правові положення. Розуміння права як соціального факту уточнюється у співставленні з станом аномії, притаманний певним періодам суспільства. Стан аномії супроводжується станом «змін цінностей», котрий привносить нові норми поведінки, співжиття, які можуть трансформувати й правову систему.

ВИСНОВКИ ДО ТЕМИ

Отже, сутність права – це головна внутрішня усталена якісна характеристика права, що розкриває його природу та призначення в суспільстві.

Позитивне право дозволяє сформулювати таке визначення цього поняття: це система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які встановлюються або санкціонуються державою, нею охороняються і слугують регулятором найбільш важливих суспільних відносин.

При з'ясуванні сутності права важливо враховувати загально соціальний аспект, в межах якого право розглядається як вираз компромісу між класами, групами, різними соціальними прошарками.

Соціологічне праворозуміння на відміну від нормативного визнає основою права не сукупність (систему) абстрактних і формальних соціальних норм, а безпосередньо суспільне життя, певним чином упорядковану взаємодію соціальних суб'єктів, «живе» право як конкретне, динамічне, фактично існуюче явище, що лежить в основі створення законів та прийняття інших юридичних рішень. Такий підхід до визначення сутності, змісту, форм існування, призначення права притаманний ліберальним та гуманістичним традиціям у праворозумінні.

Якщо філософія права зазвичай вказує на те, яким *повинно бути* право, правова догматика — на те, яким є, так би мовити «право в книгах», в законах, то соціологія права — на те, яким воно є в дійсності.

Отже, соціологія права, доводячи, що право є результатом й інструментом соціальної самоорганізації (а не тільки діяльності держави), зосереджується на вивченні «живого права», «права в дії», «правової емпірики». Якщо філософія права зазвичай вказує на те, яким *повинно бути* право, правова догматика — на те, яким є, так би мовити «право в книгах», в законах, то соціологія права — на те, яким воно є в дійсності.

Право може виникати й існувати незалежно від держави:

загальносоціальне право, наводиться приклад прав людини.

Суспільство є більш давнім, ніж правові положення. Розуміння права як соціального факту уточнюється у співставленні з станом аномії, притаманний певним періодам суспільства. Стан аномії супроводжується станом «змін цінностей», котрий привносить нові норми поведінки, співжиття, які можуть трансформувати й правову систему.

ТЕМА 3. ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА ПОВЕДІНКА

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Правосвідомість: поняття, види та структура
2. Деформація правосвідомості: поняття та види
3. Поняття та види правової поведінки
- 4.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна теорія держави і права : підручник. Харків. Право. 2011. 584 с.
2. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. для підгот. до держав. Іспиту. Т. Юрид. ін-т ТАНГ. Каф. теорії держави і права. 2001. 168 с.
3. Орлова О.О. Правосвідомість і правова культура. Підручник. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. Справ. 2016. 480с.
5. Сидоренко М. Й. Теорія держави і права. Київ. Ун-т Україна. 2013. 197 с.
6. Панов М. Соціологія права: Підручник для студ. юрид. спец. Київ. Видавничий Дім Ін Юре. 2003. 276с.
7. Багатомовний юридичний словник-довідник. Київ. Київський університет. 2012. 543 с.
8. Бандурка А. М. Конфліктологія. Харьков : Университет внутренних дел. 1997.
9. Васильєв А. С. Теорія права і держави : підручник. Харків. Одиссей. 2007. 447 с.
10. Великий енциклопедичний юридичний словник. Київ. Юридична думка, 2007. 992 с.

11. Великий енциклопедичний юридичний словник. Київ. Юридична думка. 2012. 1017 с.
12. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Харків. Право. 2010. 583 с.
13. Загальна теорія права: Підручник. Київ. Ваіте. 2016. 392 с.
14. Загальна теорія держави і права : підручник. Харків. Право. 2011. 584 с.
15. Загальна теорія держави і права. Харків. Право. 2002. 432 с.
16. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник. Київ. Юрінком Інтер. 2006. 688 с.
17. Здислав Бродески (Brodecki). Соціологія права. Лексикон сучасних теорій і філософії права. Варшава. 2007
18. Камінська Н. В. Словник міжнародно-правових термінів. Київ. КУТЕП. 2013. 150 с.
19. Казимирчук В. П., Кудрявцев В. Н. Современная социология права. Москва: Юристъ. 1995. 297 с.
20. Конфліктологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Харків. Право. 2002.
21. Наливайко Л. Р. Тлумачний термінологічний словник з конституційного права. Київ. Хай-Тек Пресс. 2013. 408 с.
22. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Видання 5-те зі змінами. Київ. Атіка. 2001. 176 с.
23. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ. Правова єдність. 2013. 524 с.
24. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 3-тє вид., доповн. і переробл. Київ. Прав. Єдність. 2011. 524 с.
25. Соціологія: Підручник. Київ.: Юрінком Інтер. 2003. 336 с.
26. Соціологія права: Підручник для студ. юрид. спец. Київ. Ін Юре. 2003. 276 с.
27. Соціологія: підручник. Харків. Право. 2010. 224 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Надати характеристику правосвідомості та правовій поведінці: поняття, ознаки, класифікація, види.

ВСТУП

Свідомість людини, відображаючи об'єктивні потреби суспільного розвитку, є передумовою і регулятором поведінки людини. *Правосвідомість являє собою одну з форм суспільної свідомості.* В ній відображена правова дійсність у вигляді знань про право, осмислення того, що є правом, яким воно було і яким має бути, а також у вигляді правових настанов поведінки як реакції на оцінку чинного права, діяльність правозастосовних органів. Правосвідомість властива не лише творцям юридичних норм, а й усім громадянам держави.

Одним із видів людської діяльності є поведінка людини, перш за все спрямована на безпосереднє задоволення різних потреб та певних інтересів, а також зайняття відповідальної позиції у сфері суспільних відносин. Поведінка людей має різні форми виразу, мотиви, цілі, наслідки, вона може регулюватись нормами права або бути поза сферою правового регулювання

1. Правосвідомість: поняття, види та структура

Огляд літератури з предмета розгляду дає підстави для такого висновку: *попри різні словесні формулювання визначення поняття «правосвідомість», які пропонують науковці, зміст загальнотеоретичної категорії, що розглядається нами, по суті зводиться до оцінки права та інших правових явищ через систему ідей, теорій, емоцій, почуттів тощо.* На підтвердження цієї тези наведемо кілька дефініцій поняття «правосвідомість».

Так, І. Яков'юк вважає, що **правосвідомість** являє собою сукупність суб'єктивних елементів правового регулювання: ідей, теорій, емоцій, почуттів та правових установок, за посередництвом яких відображається правова дійсність, формується ставлення до права та юридичної практики, ціннісна орієнтація щодо правової поведінки, бачення перспектив і напрямків розвитку правової системи з погляду забезпечення гідного існування людини, справедливості у міжлюдських стосунках, ефективної організації життєдіяльності держави і суспільства.

В. Копейчиков **правосвідомість** визначає як специфічну форму суспільної свідомості, систему відображення правової дійсності у поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце і роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей.

А. Венгеров **правосвідомість** розглядає як об'єктивно існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, що виражають відношення суспільства, груп, індивідів до права – цього цілісного соціального інституту, його системи й структури, до окремих законів, інших характеристик правової системи. Це ще й канал впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей, на формування суспільних відносин.

З огляду на аналіз наведених визначень можна виокремити такі *суттєві ознаки* поняття «правосвідомість»:

- 1) є однією з форм суспільної свідомості;
- 2) відображає правову дійсність у формі юридичних знань, уявлень та поглядів щодо права та практики його реалізації, правових настанов та ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку людей у юридично значущих ситуаціях;
- 3) обумовлюється економічним та політичним ладом суспільства;
- 4) носіями правосвідомості є різні суб'єкти права;
- 5) об'єктом пізнання правосвідомості зазвичай є чинне право в усій багатоманітності його виявів;
- 6) правосвідомість є одним із найважливіших чинників розвитку

праворозуміння;

7) правосвідомість можна розглядати як своєрідний механізм саморегуляції поведінки людей.

Традиційним питанням, що розглядається в межах теорії правосвідомості, є її *внутрішня структура*. У структурі правосвідомості традиційно виокремлюють такі елементи:

- 1) правову психологію;
- 2) правову ідеологію;
- 3) поведінкову складову.

Поле правової соціалізації – це існуючий соціально-правовий простір, у межах якого відбуваються соціалізуючі людину процеси, тобто це сукупність суспільних відносин, у які включена особистість і які упорядковані за допомогою ієрархічної системи нормативних актів і вимог. Структура поля правової соціалізації має певні особливості: а) суспільні відносини виступають як явища, що визначають зміст як поля правової соціалізації, так і правових форм, стосовно яких відбувається соціалізація; б) суспільні відносини являють собою ієрархічно побудовану систему; в) кожному рівню структури поля відповідає певна законодавча форма її правового відбиття, яка є позитивно правовою формою організації процесу правової соціалізації особистості. Аналіз поля правової соціалізації особистості як її об'єктивного фактора виконує важливу роль, оскільки дозволяє не тільки обрати правильну методологію дослідження зазначених проблем, а й з'ясувати практичні аспекти соціалізації.

Правова психологія – це сукупність почуттів і емоцій, що виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до права, правових явищ. Це неусвідомлене або не до кінця продумане ставлення до права, правових явищ, що й є правосвідомістю, яка походить з повсякденної практики у процесі зіткнення з конкретними юридичними ситуаціями, а тому формується здебільшого стихійно, спорадично, безсистемно. Тобто правова психологія не осмислена теоретично, не упорядкована логічно; в ній

провідним елементом є емоції, а не понятійні форми відображення правової дійсності.

Правова ідеологія – це система ідей, теорій, концепцій, що відображають теоретичне (наукове) осмислення правової дійсності, усвідомлене проникнення в сутність правових явищ.

Поведінкова складова – вольовий бік правосвідомості, що являє собою процес переведення приписів правових норм у реальну правову поведінку.

Структуру правосвідомості відображено у вигляді схеми № 48.

Функції правосвідомості – це напрями її впливу на поведінку індивідуальних і колективних суб'єктів права.

Основні функції правосвідомості:

1) *пізнавальна (когнітивна)* – пізнання правової дійсності, в результаті чого формуються правові теорії, концепції, ідеї, суб'єкти набувають правових знань.

2) *правоутворююча* – правосвідомість є джерелом права, тому що нормативні акти є формою зовнішнього виразу правосвідомості суспільства і суб'єктів правотворчості;

3) *оцінювальна функція* – викликає певне емоційне ставлення особистості до права на основі досвіду та практики. Емоційне ставлення виражається в тому, як особистість оцінює отримані знання в конкретній ситуації чи майбутньому;

4) *регулююча* – вплив права на суспільні відносини через правосвідомість суб'єктів, їх правові знання, оцінки, почуття, мотиви та установки.

Важливим питанням загальної теорії права є класифікація правосвідомості. Залежно від носія розрізняють такі види правосвідомості:

1) *індивідуальна* – уявлення, погляди окремої людини про право, законність та інші правові явища. Вона складається як під впливом тих різноманітних відносин, учасником яких стає індивід, так і під впливом

притаманних йому психофізичних особливостей.

2) *колективна (групова)* – відображає специфіку відповідної соціальної групи. Єдність інтересів, соціальне становище, умови праці та побуту, психології членів даного колективу та особливий вплив у ньому окремих осіб зумовлює єдине сприйняття всіма чинних норм права, однакові уявлення про те, якими вони повинні бути;

3) *суспільна* – відображає характер ставлення до права, законності та інших правових явищ, що склалося в суспільстві взагалі.

Залежно від глибини відображення правової дійсності виокремлюють такі різновиди *правосвідомості*:

1) *буденну (емпіричну)*, що складається стихійно під впливом конкретних умов життя людей, особистого життєвого досвіду та конкретних життєвих ситуацій;

2) *професійну*, що формується на основі здобутої юридичної освіти та юридичної діяльності осіб, для котрих юриспруденція – їхня професія.

3) *наукову (теоретичну)*, що формується на основі глибоких досліджень соціальної дійсності та відповідних правових узагальнень.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, правосвідомість є об'єктивно існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, що виражають відношення суспільства, груп, індивідів до права – цього цілісного соціального інституту, його системи й структури, до окремих законів, інших характеристик правової системи. Це ще й канал впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей, на формування суспільних відносин.

Традиційним питанням, що розглядається в межах теорії правосвідомості, є її *внутрішня структура*. У *структурі правосвідомості* традиційно виокремлюють такі елементи:

- 1) правову психологію;
- 2) правову ідеологію;
- 3) поведінкову складову.

2. Деформація правосвідомості: поняття та види

Деформація правосвідомості – це негативне соціально-правове явище, що являє собою порушення всіх чи кількох компонентів структури правосвідомості (ідей, установок, переконань тощо), їх відхилення від встановленої норми (В. Коробка).

Видами (проявами, способами) деформації правосвідомості є такі:

1) *правовий інфантилізм* – несформованість, недостатній рівень правових знань при особистій впевненості у власній високій професійній юридичній підготовці;

2) *правовий дилетантизм* – вільне поводження з законами або з оцінкою юридичної ситуації не через корисливі мотиви, а через недбале ставлення до юридичних цінностей;

3) *правовий ідеалізм (романтизм або фетишизм)* – гіпертрофоване уявлення про роль юридичних засобів при вирішенні соціально-економічних, політичних та інших завдань;

4) *правовий догматизм* – деформована правосвідомість особи, суспільства, групи, що характеризується формальним прийняттям (без доказів, на віру) положень закону, ототожнення закону з правом, сліпим виконанням догми права;

5) *правова демагогія* – легковажне або свідоме здійснення такого впливу окремої особи або громадських організацій на свідомість людей, наслідком якого стає формування однобічного або викривленого уявлення про правову дійсність;

6) *«переродження» правосвідомості* – один із найнебезпечніших проявів деформації правосвідомості, якому притаманний максимальний ступінь

викривлення правових ідеалів, свідченням чого стає свідоме вчинення людиною навмисних, переважно тяжких кримінальних злочинів, мотивами яких найчастіше стають хуліганство, користь тощо.

7. *Правовий нігілізм* – найбільш поширений вид деформації правосвідомості, що являє собою заперечення соціальної цінності права, свідоме ігнорування вимог закону, різко критичне ставлення до вимог дотримання права та поваги до нього. Явища правового нігілізму (невизнання законів, негативне ставлення до права) — найбільш поширена і укорінена форма деформації правосвідомості населення в державах з авторитарним і тоталітарним режимами.

Для з'ясування змісту поняття «нігілізм» звернемося до філософського словника. **Нігілізм** взагалі (від лат. «*nihil*» – ніщо, нічого) – це заперечення загальноприйнятих цінностей: ідеалів, моральних норм, культури, традицій. Нігілізм поширився у ХІХ ст., переважно в країнах Західної Європи та в Росії. Термін «нігілізм» був залучений до наукового обігу Ф. Якобі, але в сучасному тлумаченні його вперше вжив Ф. Ніцше, розуміючи як переоцінку цінностей. Тісно пов'язані з поняттям «нігілізм» прізвища таких філософів, як О. Шпенглер, М. Хайдеггер.

Проблема правового нігілізму є дуже актуальною для нашого суспільства. Протягом тривалого часу, завдяки пануванню адміністративно-командної системи, переважна більшість громадян СРСР сприймала право не як феномен, що має безумовну самостійну цінність, а як одне з примусових знарядь держави.

Правовий нігілізм має різні прояви та відтінки, що підтверджується наведеною нижче класифікацією його основних різновидів.

Так, залежно від ступеня заперечення юридичних явищ можна виокремити *абсолютний та відносний правовий нігілізм*.

Абсолютний правовий нігілізм передбачає повне неприйняття права як соціальної цінності, стійку невіру в його справедливість, силу та ефективність.

Відносний правовий нігілізм виявляється в сумніві, скептичному ставленні до тієї чи іншої сфери правового регулювання, в негативному сприйнятті окремих юридичних явищ.

Залежно від загальної спрямованості заперечення можна виокремити *конструктивний та деструктивний правовий нігілізм*.

Конструктивний правовий нігілізм має загальне позитивне спрямування, в ньому проглядається прагнення створити більш досконалі форми та механізми регулювання суспільних відносин.

Деструктивний правовий нігілізм може бути охарактеризовано як нігілізм занепаду. Він виникає тоді, коли, говорячи словами Ніцше, «воля до ніщо» стає господинею над «волею до життя». В його основі – заклик до руйнування без будь-якої позитивної програми створення.

Залежно від форми об'єктивації може бути *теоретичний та практичний правовий нігілізм*, тобто нігілізм «як стан розумів, почуттів» та «як образ дій, лінія поведінки».

Теоретичний правовий нігілізм полягає в запереченні цінності права у принципі, виходячи з міркувань про необхідність звільнення особистості від будь-яких обмежень, про неприпустимість правового примусу або з аналізу дійсних недоліків існуючої правової системи.

Практичний правовий нігілізм, у свою чергу, може бути *активним та пасивним*. *Активний правовий нігілізм* виявляється у відвертому ігноруванні юридичних приписів, вчиненні правопорушень, грубому свавіллі чиновників. Як особливий різновид активного нігілізму можна виокремити *гедонічний нігілізм* – його носій одержує задоволення від свого заперечення, він використовує будь-яку можливість для порушення вимог закону, навіть коли є можливість досягти своєї мети правомірними засобами.

Пасивний правовий нігілізм «замикається у мовчанні, згортанні всіх проявів життєдіяльності». Громадяни припиняють брати участь у виборах, референдумах, не звертаються за допомогою до державних органів. Особливим різновидом пасивного правового нігілізму є *«аскетичний»*

нігілізм, тобто демонстративне невикористання наданих об'єктивним правом можливостей навіть тоді, коли вони є доступними.

За характером залежності від оточення правовий нігілізм може бути *конформістський та принциповий*.

У першому індивід глибоко не усвідомлює сутність явищ, цінність яких ним заперечується, негативне ставлення до права формується у нього під впливом домінуючих в тій чи іншій соціальній спільноті уявлень та стереотипів.

Принциповим називається правовий нігілізм опозиції, що виникає не завдяки, а всупереч тим поглядам, що існують в найближчому оточенні.

Залежно від того, на чому ґрунтується заперечення – на розумі чи на емоціях – слід розрізняти *раціональний та емоційний правовий нігілізм*.

Раціональний правовий нігілізм можна визначити як систему негативних правових переконань та оцінок, що формуються у суб'єкта внаслідок дії аналітико-синтетичного апарату мислення.

Емоційний правовий нігілізм ґрунтується на афективно-почуттєвих оцінках юридичної дійсності.

Залежно від ступеня усвідомленості, відкритості розрізняють *очевидний та прихований правовий нігілізм*.

Очевидний правовий нігілізм характеризується відкритим, свідомим неприйняттям окремих елементів правової системи або права в цілому. Незалежно від того, має це неприйняття теоретичний чи практичний, активний чи пасивний характер, ні у кого не виникає сумніву щодо дійсного ставлення суб'єкта до права.

Прихований правовий нігілізм не такий очевидний. Він може старанно приховуватись від сторонніх під виглядом поваги до закону і часом навіть не усвідомлюватись самим індивідом (наприклад, коли посадова особа впевнена, що в разі виникнення протиріч між законністю і доцільністю буде правомірним на користь справи поступитися вимогами закону).

Запропонована класифікація різновидів правового нігілізму не є

вичерпною, але й вона дозволяє дійти висновку, що усунення (або принаймні послаблення) цього негативного соціального явища є надзвичайно складним завданням.

Правовий нігілізм українського суспільства має глибоке історичне коріння. Багатовікова правова незабезпеченість суспільства, нерівність перед законом і судом, правовий цинізм уряду та інших вищих органів влади, викорінення національної самобутності народу – все це «знищувало будь-яку повагу до законності» в Російській державі, до складу якої протягом століть входила більшість території України.

Сьогодні *причинами прояву правового нігілізму в Україні* можна вважати:

1) *економічні* – процес руйнації старого господарського організму значно випереджає становлення української економіки як саморегулюючої системи виробничих зв'язків і матеріальних можливостей виробництва на основі економічної свободи, економічного плюралізму. Громадяни позбавляються звичних умов трудової діяльності, й у силу неможливості та нездатності швидко адаптуватися до нової економічної обстановки виникають незадоволеність, апатія, агресивність, невпевненість у завтрашнім дні, невіра в закони;

2) *соціальні* – напруженість як результат ослаблення соціальної відповідальності держави і невірноваженості її соціальної політики. Нерегулярною оплатою праці, підвищенням вартості комунальних послуг, низьким рівнем соціального забезпечення населення (при наявності інфляції) держава вільно або мимоволі провокує (незалежно від соціально-психологічної нестійкості особи) нігілістичне ставлення до права і закону;

3) *політичні* – в умовах конституційного утвердження ідеологічного і політичного плюралізму виявилася невідповідність демократичних суспільних сил до швидких історичних перетворень. Відсутність прагматичної демократичної ідеології і політики для перехідного періоду обумовила труднощі формування політичної системи українського суспільства;

4) *ідеологічні* – падіння колишніх ідеалів, низький рівень правосвідомості як наслідок руйнації системи правового виховання, що існувала раніше, і зародження нової;

5) *юридичні*:

– *у сфері правотворення* – відсутність у Парламенту та інших суб'єктів правотворчості системних та логічно послідовних дій, спрямованих на прийняття таких законів і підзаконних нормативно-правових актів, що є об'єктивно необхідними та несуперечливими один одному на сучасному етапі розвитку суспільства, підриває віру людей у цінність об'єктивного права, у його здатність бути підґрунтям для зміцнення законності і правопорядку;

– *у сфері правоохоронної діяльності* – несвоєчасне та неповне розкриття злочинів, корумпованість посадових осіб створюють умови для можливості обминути закон, породжують нестійкість правомірної поведінки.

Спеціальними засобами, що сприяють зведенню до мінімуму правового нігілізму, слід назвати:

1) якість законів та інших нормативно-правових актів. Забезпечення належної ролі закону в системі правових актів. Наявність стабільності та однаковості в регулюванні суспільних відносин;

2) авторитет державної влади і налагодженість механізму її дії. Наявність розвинутої державної структури, здатної забезпечити виконання права. Вдосконалення системи правоохоронних органів і правозастосовної діяльності. Зміцнення законності. Підвищення ролі суду;

3) високий рівень правосвідомості, який дозволив би закону працювати. Збереження самотності правової культури. Поліпшення системи правової інформації, професійного навчання і виховання юристів, інших посадових осіб.

Отже, неупорядкованість законодавства, його нестабільність і суперечливість, низька правова культура, неналагодженість механізму приведення в дію прийнятих законів і ряд інших чинників породжують

правовий нігілізм.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Деформація правосвідомості – це негативне соціально-правове явище, що являє собою порушення всіх чи кількох компонентів структури правосвідомості (ідей, установок, переконань тощо), їх відхилення від встановленої норми.

Видами (проявами, способами) деформації правосвідомості є такі:

1) *правовий інфантилізм* – несформованість, недостатній рівень правових знань при особистій впевненості у власній високій професійній юридичній підготовці;

2) *правовий дилетантизм* – вільне поводження з законами або з оцінкою юридичної ситуації не через корисливі мотиви, а через недбале ставлення до юридичних цінностей;

3) *правовий ідеалізм (романтизм або фетишизм)* – гіпертрофоване уявлення про роль юридичних засобів при вирішенні соціально-економічних, політичних та інших завдань;

4) *правовий догматизм* – деформована правосвідомість особи, суспільства, групи, що характеризується формальним прийняттям (без доказів, на віру) положень закону, ототожнення закону з правом, сліпим виконанням догми права;

5) *правова демагогія* – легковажне або свідоме здійснення такого впливу окремої особи або громадських організацій на свідомість людей, наслідком якого стає формування однобічного або викривленого уявлення про правову дійсність;

6) *«переродження» правосвідомості* – один із найнебезпечніших проявів деформації правосвідомості, якому притаманний максимальний ступінь викривлення правових ідеалів, свідченням чого стає свідоме вчинення людиною навмисних, переважно тяжких кримінальних злочинів, мотивами

яких найчастіше стають хуліганство, користь тощо.

7. *Правовий нігілізм* – найбільш поширений вид деформації правосвідомості, що являє собою заперечення соціальної цінності права, свідоме ігнорування вимог закону, різко критичне ставлення до вимог дотримання права та поваги до нього.

3. Поняття та види правової поведінки

Вольовий бік правосвідомості, що являє собою процес переведення приписів правових норм у реальну правову поведінку

Для загальнотеоретичної науки та юридичної практики не втратило своєї актуальності питання щодо з'ясування смислового навантаження юридичного терміна «правова поведінка» та змісту однойменного поняття. В навчальній і науковій літературі, присвяченій цій тематиці, зазначається, що цей термін утвердив у доктринальному (науковому) обігу В. Кудрявцев у своїй відомій праці «Правова поведінка: норма і патологія», висловлюючи певні застереження щодо очевидної його умовності.

Основною складністю, що виникає з приводу вживання терміна «правова поведінка», є його семантична спорідненість з категорією «правомірна поведінка». Серед терміно-понять, які претендують бути всеохоплюючими щодо тієї поведінки, яка є дотичною до права, називаються і такі, як «правозначуща поведінка», «поведінка у правовій сфері», «юридична поведінка» та ін. Але жодний із них не отримав беззастережної підтримки наукової спільноти.

Соціальна природа правомірної та протиправної поведінки

Правова поведінка — соціальнозначуща поведінка суб'єктів, передбачена нормами права, підконтрольна свідомості та волі й має юридичні наслідки.

Вона може бути як правомірною, так і протиправною. Головна ознака правової поведінки — її соціальна значущість. Вона перебуває під

актуальним або потенційним контролем свідомості та волі індивіда, чітко регламентована, підконтрольна державі. Правомірні і протиправні поведінки суттєво відрізняються. Передусім вони мають протилежне соціальне значення (правомірні поведінки зміцнюють правомірні відносини, протиправні — ослаблюють та руйнують їх). Якщо правомірні поведінки мотивуються відчуттям обов'язку, особистими інтересами, які не суперечать суспільним, то протиправні зумовлюють егоїзм, агресія, корисливість. До того ж, правомірні поведінки визначаються нормами, що зобов'язують або дозволяють, протиправні — нормами, що забороняють. Контроль правомірної поведінки спрямований на заохочення та охорону її, протиправної — на заборону та запобігання.

Соціологія права визначає головні мотиви правомірної поведінки: ідейна переконаність у суспільній значущості, корисності вчинку; обов'язок перед суспільством, правовий обов'язок; професійне відчуття відповідальності; практична корисність вчинку для інших; стереотип, звична поведінка; конформізм; боязнь юридичної та моральної відповідальності; особиста користь від вчинку; егоїстичні інтереси; негативні мотиви (помста, ревності та ін.), які реалізуються правовими засобами.

Погляди науковців щодо змісту поняття «правова поведінка» практично аналогічні, свідченням чого є такі його інтерпретації:

правова поведінка – це передбачена нормами позитивного права й підконтрольна державі соціально значуща поведінка людей (індивідів чи колективів), що, як правило, породжує чи здатна породжувати певні юридичні наслідки (М. П'янов);

правова поведінка – це соціально значимі вчинки індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюються їх свідомістю та волею, передбачаються нормами права і тягнуть за собою юридичні наслідки (М. Кельман, О. Мурашин);

правова поведінка – це передбачена нормами об'єктивного права соціально значуща свідомо-вольова поведінка індивідів або їхніх об'єднань,

що, як правило, спричиняє або здатна спричинити юридичні наслідки (Н. Крестовська, Л. Матвеева).

З огляду на аналіз наведених дефініцій категорії «правова поведінка» можна виокремити такі її *ознаки*:

1) має соціальну значущість, тобто поведінка людей з погляду інтересів особи, суспільства, держави оцінюється як соціально корисна чи соціально шкідлива;

2) має свідомо-вольовий характер, тобто припускає усвідомлення та психічне ставлення особи як до свого діяння, так і його наслідків;

3) передбачена нормами права, за допомогою яких впроваджується у життя корисна поведінка та витісняється небажана, шкідлива поведінка;

4) має здатність породжувати юридичні наслідки; правова поведінка, виконуючи роль юридичного факту в механізмі правового регулювання, впливає на виникнення, зміну чи припинення правовідносин, у межах яких здійснюються суб'єктивні права та юридичні обов'язки, реалізуються заходи відповідальності.

На таку ознаку правової поведінки, як її *зовнішній прояв*, небезпідставно вказує і А. Крижанівський. Думки людини, стан її внутрішнього світу – це також поведінка, але вона цікавить психологію, психіатрію тощо. Право ж орієнтується на форми поведінки, що виявляються через дію чи бездіяльність і у своєму конкретному прояві здатні породжувати правові наслідки, а також піддаються оцінці з позицій не тільки формально-юридичних підстав («букви»), але й «духу» права.

Однак визначальною ознакою правової поведінки, за А. Крижанівським, слід визнати саме те, що це така поведінка соціальних суб'єктів, яка *породжує правові наслідки та піддається правовій оцінці*. Щодо першої ознаки зрозуміло: якщо правова поведінка породжує правові наслідки, вона піддається правовій оцінці (правомірна / неправомірна, шкідлива / корисна, залежна / незалежна від волі тощо). Складніше з тією поведінкою, що хоча й не породжує правових наслідків, але може піддаватися правовій оцінці за

формулою «правомірна-неправомірна». Гіпотетично можливо передбачити велику кількість ситуацій, коли може виникнути питання такого роду. Слід хоча б пригадати практику радянських часів, коли порушенням громадського порядку вважалася поява в громадському місці з «нестандартною» зачіскою, у «занадто» вузьких або широких штанях чи коротких сукнях тощо.

З урахуванням викладеного можемо визначити **правову поведінку** як *соціально значущі, виражені зовні у вигляді дій або бездіяльності акти суб'єктів права, що носять свідомо-вольовий характер, передбачені нормами об'єктивного права та породжують юридичні наслідки.*

Слід відзначити, що в правових нормах здебільшого закріплюється модель не правової поведінки в цілому, а її елементи (фрагменти) – правові акти. *Зауважимо, що в контексті теми, яка розглядається нами, йдеться про правові акти не як різновид юридичних фактів-дій, що мають на меті досягнення конкретного юридично значущого результату, а про правові акти як волевиявлення дієздатних та деліктоздатних суб'єктів права, що може кваліфікуватись як вияв не лише правомірної, але й неправомірної поведінки.* Складовими елементами правових актів є: *суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт, об'єктивна сторона.*

Суб'єктом правового акту може бути фізична або юридична особа, що наділена такими властивостями, як *правоздатність, дієздатність та деліктоздатність.*

Суб'єктивна сторона правового акту відображає внутрішнє психічне ставлення суб'єкта до свого діяння та його соціально значущих наслідків. Зазначений елемент складу правового вчинку безпосередньо пов'язаний із поведінковою частиною правосвідомості суб'єкта, що є відображенням правової дійсності у вигляді цілей, мотивів та правових установок.

Об'єкт правового акту – це суспільні відносини, що зазнали регулятивного та охоронного впливу з боку права.

Об'єктивна сторона правового акту є його зовнішнім виразом і характеризується самим діянням (дією чи бездіяльністю), його соціально

значущими наслідками та причинним зв'язком між діянням та наслідками.

Правова поведінка має різні прояви в суспільному житті, свідченням чого є такі підходи до класифікації цього поняття:

– з огляду на різну значущість правової поведінки для суспільства. Так, М. П'янов пропонує розрізняти чотири її види: 1) правова поведінка, що необхідна суспільству (наприклад, сплата податків); 2) правова поведінка, що є бажаною для суспільства (наприклад, участь у виборах); 3) правова поведінка, що допускається суспільством (наприклад, страйк, розлучення); 4) правова поведінка, що є небажаною для суспільства (суспільно шкідлива – паління, зловживання спиртними напоями);

– з огляду на поєднання формально-правових і суспільних характеристик. В. Корельський і В. Перевалов виокремлюють такі різновиди правової поведінки: 1) суспільно корисна правомірна поведінка, що відповідає правовим приписам; 2) соціально шкідлива правопорушуюча поведінка, що суперечить правовим заборонам; 3) зловживання правом (соціально шкідлива поведінка, що здійснюється в межах правових приписів); 4) об'єктивно протиправна поведінка, що не завдає шкоди, однак здійснюється з порушенням правових приписів;

– за суб'єктами її здійснення розрізняють: 1) індивідуальну правову поведінку; 2) колективну (групову) правову поведінку;

– за формою зовнішнього прояву: 1) фізична (діяльнісна); 2) вербальна (усна); 3) письмова (документальна); 4) конклюдентна (мова жестів);

– за характером діяння суб'єктів права: 1) діяльність (сплата податків); 2) бездіяльність (наприклад, незавдання шкоди культурній спадщині).

Не позбавлена сенсу диференціація правової поведінки з огляду на сферу суспільного життя, в якій вона здійснюється. Так, це правова поведінка в: 1) економічній сфері (наприклад, здійснення працівником трудової функції); 2) політичній сфері (наприклад, участь громадянина у виборах);

- 3) культурній сфері (наприклад, участь студента у навчальному процесі);
- 4) сімейній сфері (наприклад, участь подружжя у вихованні дітей);
- 5) екологічній сфері (наприклад, незавдання шкоди природі, збереження флори та фауни).

Різний ступінь активності індивідуальних та колективних суб'єктів права залежить від того, *чиї інтереси реалізуються їх правовою поведінкою*.

З огляду на зазначений критерій можна виокремити:

1) правову поведінку, що є засобом реалізації приватних інтересів (наприклад, укладення цивільно-правового договору). Для такої поведінки характерний *більший ступінь активності*;

2) правову поведінку, що є засобом реалізації публічних (суспільних або державних) інтересів (наприклад, сплата податків). Така поведінка характеризується *значно меншим ступенем активності*.

Завершуючи розгляд цього питання, зауважимо, що суб'єкт правозастосування головним чином оцінює правову поведінку на предмет її відповідності чи невідповідності правовим нормам, а звідси впливає висновок про вельми важливе для юридичної практики значення таких різновидів правової поведінки, як правомірна та неправомірна, що й стануть предметом нашого подальшого розгляду.

Поняття та види правомірної поведінки У сучасній юридичній науці аксіоматичним є положення про те, що реалізувати приписи правових норм, досягти цілей правового регулювання, утвердити законність і правопорядок можна лише шляхом правомірної поведінки суб'єктів. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває необхідність з'ясування юридичної природи цього явища державно-правової дійсності, а також багатоманітності його проявів в суспільному житті.

Не можна не відзначити і того факту, що саме в цьому різновиді правової поведінки найбільшою мірою зацікавлені і суспільство, і держава.

Огляд навчальної та наукової літератури, зважаючи на таку *суттєву ознаку* категорії «правомірна поведінка», як її *відповідність (несуперечність)*

приписам правових норм, свідчить про однозначність науковців у підході до розуміння цього поняття. На підтвердження цієї тези наведемо деякі його дефініції. Так, правомірна поведінка:

– *це такі вчинки (діяння), що не суперечать приписам правових норм або основним принципам права певної держави* (П. Рабінович);

– *це суспільно корисна поведінка суб'єкта права (дія чи бездіяльність), яка відповідає приписам юридичних норм і охороняється державою* (О. Скакун);

– *це суспільно корисна, суспільно необхідна, бажана і допустима поведінка осіб, яка відповідає правовим нормам і гарантується державою* (М. Кельман, О. Мурашин).

Категорію «правомірна поведінка» характеризують такі **ознаки**:

1) відповідає (не суперечить) приписам правових норм або основним принципам права певної держави (тобто, «літері» та «духу» об'єктивного права);

2) може бути суспільно корисною, суспільно необхідною, бажаною чи допустимою, що забезпечує нормальне функціонування та розвиток як особистості, так і усіх суспільних та державних інститутів;

3) має свідомо-вольовий характер;

4) зовні виявляється як дія або бездіяльність;

5) забезпечується (гарантується) державою;

6) як правило, породжує позитивні для суспільства в цілому та суб'єктів її здійснення юридичні наслідки.

З урахуванням наведених ознак категорію «**правомірна поведінка**» можна визначити як *суспільно корисні, суспільно необхідні, бажані чи допустимі акти або вчинки індивідуальних чи колективних суб'єктів, що носять свідомо-вольовий характер, відповідають (не суперечать) «літері» та «духу» об'єктивного права, забезпечуються державою і, як правило, породжують позитивні для суспільства в цілому та суб'єктів їх здійснення юридичні наслідки.*

Пізнання багатоманітності проявів правомірної поведінки не можливе без здійснення класифікації цієї категорії. Зважаючи на спільну юридичну природу правової та правомірної поведінки, цілком логічним вважаємо висновок, що класифікація правомірної поведінки повторює диференціацію правової поведінки за такими критеріями: *залежно від сфери суспільного життя; за суб'єктами її здійснення; за формою зовнішнього прояву; за характером діяння суб'єктів права.*

Водночас пізнання правомірної поведінки як самостійного явища правової дійсності та однойменної категорії додатково вимагає її класифікації за такими підставами:

– *залежно від форм реалізації норм права:*

- 1) використання суб'єктивного права;
- 2) виконання юридичного обов'язку вчинити активні дії;
- 3) дотримання юридичного обов'язку не вчиняти активних дій;
- 4) застосування державно-владних повноважень, що становлять діалектичну єдність юридичних прав та юридичних обов'язків органу публічної влади, його посадової чи службової особи;

– *з огляду на спричинені юридичні наслідки (як юридичний факт):*

1) правоутворююча, що спричиняє виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників правовідносин;

2) правозмінююча, що спричиняє зміну суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників правовідносин;

3) правоприпиняюча, що спричиняє припинення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників правовідносин;

– *з огляду на фактичний зміст правовідносин:*

- 1) діяння, спрямоване на здійснення суб'єктивного права;
- 2) діяння, спрямоване на здійснення юридичного обов'язку;
- 3) діяння, спрямоване на здійснення державно-владних повноважень, що становлять діалектичну єдність юридичних прав та юридичних обов'язків органу публічної влади, його посадової чи службової особи (для публічно-

правових відносин);

– з огляду на причини її здійснення:

- 1) правомірна поведінка, детермінована суб'єктивними причинами;
- 2) правомірна поведінка, породжена об'єктивними причинами;

– залежно від ставлення держави до правомірної поведінки:

- 1) схвалювана;
- 2) заохочувана (стимульована);
- 3) допустима;

– залежно від особливостей внутрішнього ставлення суб'єкта права до свого діяння (за суб'єктивною стороною):

1) активна поведінка, що характеризується високим ступенем активності, відповідальності, правосвідомості, внутрішньою переконаністю суб'єктів права у необхідності виконувати вимоги правових норм;

2) звичайна поведінка, що характеризується тим, що необхідність виконання вимог правових норм у суб'єктів права стала звичкою, яка не вимагає від них додаткових витрат і зусиль;

3) пасивна (конформістська) поведінка, що характеризується низьким ступенем соціальної активності суб'єктів права, їх пристосованістю до правового становища, відсутністю власної позиції, прагненням не відрізнитись від інших суб'єктів, а вчиняти так, як інші;

4) маргінальна поведінка, що характеризується притаманністю суб'єктам права готовності до протиправних дій у разі послаблення контролю за їх поведінкою, але переступити межу між правомірною та неправомірною поведінкою їм не дозволяє страх перед юридичною відповідальністю.

Поняття та види правопорушень Аналіз навчальної та наукової літератури свідчить про однакове розуміння науковцями поняття правопорушення, свідченням чого є такі його дефініції:

правопорушення – це протиправне винне діяння деліктоздатного суб'єкта, яке є особистісно або суспільно шкідливим чи небезпечним (П. Рабінович);

правопорушення – це суспільно небезпечне або суспільно шкідливе протиправне винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, за яке передбачена юридична відповідальність згідно з чинним законодавством (О. Скакун);

правопорушення – це протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, яке тягне за собою юридично визначені для правопорушника негативні наслідки (С. Олійников).

Аналіз наведених визначень дозволяє виокремити такі **суттєві ознаки поняття правопорушення**:

1) суспільна небезпечність (шкідливість) фактів правопорушень, що визначається кількістю суспільних зв'язків, ними порушуваних, та ступенем можливості їх відновлення. При цьому можливі три варіанти впливу неправомірної поведінки на суспільні відносини: а) одне правопорушення негативно впливає на велику кількість зв'язків між людьми; б) правопорушення вносить незначні зміни у спілкування людей, але загальна кількість подібних фактів, здійснюваних у певний проміжок часу, унеможлиблює нормальне функціонування суспільства; в) правопорушення завдає невідновлюваних збитків суспільству чи людині;

2) протиправність правопорушення означає, що відповідна діяльність або бездіяльність суб'єкта не відповідає вимогам, сформульованим у конкретній правовій нормі. Конкретним вираженням протиправності діяння можуть слугувати або порушення заборони, прямо передбаченої в законі чи в будь-якому іншому нормативно-правовому акті, або невиконання зобов'язань, покладених на суб'єктів правовідносин законом чи укладеним на його основі договором, або зловживання правом;

3) вина – як одна з найважливіших ознак правопорушення. Правова доктрина і практика України та інших сучасних демократичних держав виходить із того, що не будь-яке суспільно небезпечне або шкідливе діяння слід вважати правопорушенням, а лише те, яке вчиняється навмисно чи з

необережності. Вина відбиває психічний стан і ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння – дії чи бездіяльності, а також наслідків цього діяння. Вина означає розуміння та усвідомлення особою протиправності своєї поведінки та її наслідків. Ось чому не визнаються правопорушеннями протиправні діяння, вчинені малолітніми особами чи особами, визнаними судом неосудними через нездатність усвідомлювати протиправність своїх дій. Не вважаються правопорушеннями і так звані об'єктивно протиправні діяння, хоча вони вчиняються свідомо, з волі суб'єкта, але не відображують його негативного ставлення до вимог правових приписів. Такого роду діяння вчиняються в силу професійних або службових обов'язків, в стані необхідної оборони і не містять в собі вини, наприклад дії пожежника, який завдає шкоди майну під час гасіння пожежі, аналогічні дії рятувальника, лікаря;

4) діяння як зовнішнє вираження протиправної поведінки суб'єкта. Воно характеризується як активними діями, так і бездіяльністю, й з погляду юриспруденції може бути виражене: в невиконанні суб'єктом своїх обов'язків, що випливають з договору чи закону; в недотриманні заборон, установлених правовими нормами; у зловживанні суб'єкта своїми правами, створенні будь-яких перепон у використанні своїх прав іншими суб'єктами (наприклад, правомочностей власника стосовно володіння, користування, розпорядження своїм майном) і т. ін. Різноманітні наміри, думки з приводу вчинення правопорушень самі по собі не є правопорушеннями і вважаються юридично нейтральними доти, доки вони не проявилися як конкретні протиправні вчинки (діяння) суб'єктів;

5) деліктоздатність особи, котра згідно із законом визнається суб'єктом учинення правопорушення, а відтак здатна нести юридичну відповідальність. Деліктоздатність знаходить свій вияв у здатності особи контролювати свою волю та свою поведінку, давати звіт у своїх діях, усвідомлювати їх протиправність, а також здатності нести відповідальність за їхні наслідки. Визначальними умовами деліктоздатності фізичної особи є її вік, стан психічного здоров'я, а в деяких випадках – ще й приналежність до

громадянства держави. За загальним правилом юридичній відповідальності підлягають фізичні особи, які досягли 16 років. Однак у деяких випадках закон передбачає як знижений (до 16 років), так і підвищений вік юридичної відповідальності.

Зокрема, кримінальній відповідальності підлягають неповнолітні особи, яким на момент вчинення умисних злочинів, вичерпний перелік яких наведений в ч. 2 ст. 22 КК України, виповнилося 14 років. Щодо підвищеного віку юридичної відповідальності, то він притаманний, як правило, посадовим і службовим особам органів публічної влади, котрі згідно з чинним деліктним законодавством визнаються суб'єктами дисциплінарних проступків, адміністративних правопорушень, а також кримінальних злочинів;

б) юридична відповідальність, як негативний наслідок і водночас необхідна реакція держави на його (правопорушення) прояв. З погляду юридичних наслідків правопорушення як юридичний факт породжує правоохоронні відносини, в межах яких реалізуються заходи відповідальності за вчинене протиправне діяння. Таким чином, для суб'єкта правопорушення юридичні наслідки завжди будуть негативними. Водночас правопорушення може розцінюватися як юридичний факт, на основі якого: виникають процесуальні правовідносини у зв'язку з притягненням суб'єкта до юридичної відповідальності і, відповідно, виникають нові для суб'єкта процесуальні права й обов'язки; змінюються або припиняються ті правовідносини, учасником яких був суб'єкт (наприклад, звільнення працівника з роботи у зв'язку з учиненням ним крадіжки; зміна умов договору за волевиявленням однієї сторони через невиконання чи неналежне виконання зобов'язань іншою стороною та ін.). Отже, правопорушення завжди передбачає можливість настання юридичних наслідків, які виражаються у зазнанні правопорушником втрат особистого, матеріального чи організаційного характеру.

Незважаючи на те, що за своєю юридичною природою всі

правопорушення – поняття однорідні, прояви їх у суспільному житті надзвичайно різноманітні, адже це складні юридичні факти, що мають кілька сторін (ознак). У зв'язку з цим особливого значення набуває класифікація правопорушень, яку методологічно коректно проводити лише за умови використання як критерію таких явищ, що є як зовнішнім, так і внутрішнім проявом неправомірної поведінки індивідуальних або колективних суб'єктів права.

За ступенем суспільної небезпеки, що є зовнішнім вираженням неправомірної поведінки, правопорушення поділяються на злочини і проступки (провини).

Злочинами визнаються суспільно небезпечні діяння, а **проступками** – суспільно шкідливі діяння.

За суб'єктами вчинення правопорушення поділяються на такі різновиди:

- a) вчинені фізичними особами;
- b) вчинені юридичними особами;
- v) вчинені державою.

Важливе теоретичне та практичне значення для пізнання правопорушень має їх класифікація **за об'єктами посягання**:

- 1) злочини проти життя та здоров'я особи;
- 2) злочини проти довкілля;
- 3) злочини проти власності;
- 4) адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;
- 5) адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління та ін.

Особлива частина кодифікованих законодавчих актів, які закріплюють

склади адміністративних правопорушень (КУпАП) та кримінальних злочинів (КК України), побудована саме з урахуванням родового об'єкта правопорушення.

За галузями права правопорушення поділяються на *конституційні, кримінальні, цивільні, адміністративні, трудові, міжнародні, кримінально-процесуальні*. В останній час в юридичній науці обговорюється питання про можливість виокремлення *екологічних, сімейних* та деяких інших видів правопорушень. Розкриємо зміст цих понять.

Конституційне правопорушення – це протиправне діяння суб'єктів, яке завдає шкоди державному ладу; його об'єктом виступають закріплені Конституцією порядок організації та діяльності органів державної влади, форма правління та устрій держави. Отже, об'єктом такого проступку можуть стати форма або апарат держави, а також конституційні права людини.

Цивільне правопорушення – це протиправне діяння, що завдає шкоди майновим і пов'язаним з ними особистим немайновим інтересам суб'єкта. Об'єкт цього правопорушення – майнові або пов'язані з ними немайнові цінності.

Залежно від характеру цивільно-правового порушення розрізняють:

– *договірні правопорушення*, які пов'язані з порушенням обов'язків сторін цивільно-правового договору;

– *позадоговірні правопорушення*, які пов'язані з недотриманням чи невиконанням вимог цивільно-правових норм.

Адміністративне правопорушення – протиправна, винна дія чи бездіяльність, що посягає на громадський або державний порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність. Адміністративними проступками є, наприклад, порушення правил протипожежної безпеки, санітарної гігієни, безбілетний проїзд у

громадському транспорті тощо.

Дисциплінарне правопорушення – це протиправне діяння суб'єкта, що завдає шкоди внутрішньому трудовому розпорядку підприємств, установ та організацій.

Матеріальні проступки – це протиправні діяння, що полягають у винному (умисному чи необережному) заподіянні робітником шкоди майну власника або ж заподіянні власником шкоди майну працівника.

З огляду на мотив учинення правопорушення поділяються на хуліганські, корисливі та ін. Наведений підхід до класифікації правопорушень має важливе теоретичне і практичне значення для правильної кваліфікації неправомірної поведінки суб'єктів і дозволяє уникнути порушення вимог законності в правозастосовній діяльності на стадії встановлення юридичної основи справи.

Формулюючи склади злочинів, кримінальне право відтворює у специфічній формі певні моделі поведінки, які безпосередньо відображують соціальний зміст злочинності. Соціальні елементи злочинного поведінкового акта - як в плані того, що конкретно скоєне, так і в плані того, чому саме скоєне.

Соціальне й само поєднання цих елементів, яке й утворює вид злочину як особливу поведінкову структуру.

Суспільна небезпека вчинку має протирічний характер. Оскільки небезпечні для суспільства шкода або загроза шкоди тільки певним (а не будь-яким) об'єктам, остільки суспільна небезпека вчинку знаходиться зовні його самого. Оскільки ж шкода або загроза шкоди певним об'єктам створюється тільки певним (а не будь-яким) вчинком, остільки суспільна небезпека вчинку знаходиться у ньому самому. У зв'язку з таким станом речей у вчинку можна виділити його фактичний склад та його соціальну сторону. Фактичний склад - це дія або відсутність дії; соціальна сторона - це посягнення на існуючий правопорядок. Завдання вдару при нападі та

завдання такого ж вдару при відбитті нападу може потягти і в тому і в іншому випадку спричинення тяжкого тілесного ушкодження, але внаслідок різниці соціальної характеристики ми маємо при одному й тому ж фактичному складі у першому випадку - злочин, тобто суспільно небезпечну дію, а в другому випадку – необхідну оборону, тобто суспільно корисну дію.

Суспільна властивість злочинного вчинку - його загроза існуючому правопорядку - об'єктивно існує та може бути познаною шляхом з'ясування шкідливого, негативного значення для розвитку та зміцнення суспільних відносин і охорони прав та інтересів громадян.

В суспільних явищах завжди необхідно розрізняти їх фактичні риси та їх суспільну характеристику, їх соціальний зміст. Суспільна небезпека вчинку, як і будь-яка суспільна характеристика, є така властивість, що утворюється чи не утворюється тільки внаслідок включеності цього вчинку у зв'язки та відносини конкретно-історичного суспільства.

У будь-якому суспільстві існують власні визнані межі індивідуальних можливостей. Ці межі обов'язково структуровані, тобто кожна мета має свої засоби досягнення, а кожен засіб має свої мети, для досягнення яких він може бути використаним. Злочин являє собою порушення цієї структури, тому що у злочинній поведінці мета та засоби, мотиви та дії знаходяться з точки зору суспільства у ненормальному співвідношенні. Під впливом різноманітних обставин окремі індивіди сприймають особисті межі можливостей не так, як суспільство, тобто суб'єктивно розширюють чи звужують границі мотивів та дій, мети та засобів її досягнення, та відповідно змінюють співвідношення між ними, відхилюючись від визнаного стандарту.

Якщо особистість не розглядає владу як відповідальність, то таким чином влада набуває в її очах властивості інструмента, яким вона може розпоряджуватися по своєму бажанню, що протирічить соціальному призначенню влади і є передумовою посадового злочину. Розширення поняття влади або інша зміна у сприйманні елементів соціальної реальності створює основу для зміни структури індивідуальних меж можливостей та

виходу за встановлені суспільством їх границі.

Вид злочину являє собою особливу поведінкову структуру. Особливість цієї структури міститься в соціальному диссонансі мотивів та дій, дій та мотивів. Соціальний диссонанс дій та мотивів здатен спричиняти шкоду соціальним цінностям шляхом психічного або фізичного впливу на людей, фізичного впливу на речі або розриву суспільного зв'язку через зміну суб'єктом свого соціального статусу, невиконанням покладеного на нього обов'язку, виданням неправомірного акта.

Шкода може полягати у тому, що можливість здійснення суспільних відносин в їх конкретному одиничному бутті ускладнюється. Такими є, наприклад, посадова халатність або наклеп. Шкода може полягати в тимчасовій або частковій ліквідації суспільних відносин в їх конкретному одиничному бутті. Такими є, наприклад, протиправне вилучення чужого майна або ухилення від сплати податків. Шкода, нарешті, може полягати у повному руйнуванні суспільних відносин одиничному конкретному бутті, так, наприклад, корупція.

Між соціально диссонованою поведінкою, що являє собою суспільну небезпеку, та кримінальною заборonoю, що оголошує таку поведінку злочином, стоять державні міркування, які відбивають плюси та мінуси криміналізації. За наявності суспільної небезпеки, що породжує потребу у кримінально-правовому впливі, встановлення, зміна або скасування кримінально-правової заборони пов'язані з його допустимістю у політичному, моральному та юридичному плані, а також з правовими, організаційними, економічними можливостями його реалізації та соціальними наслідками.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Таким чином, правова поведінка – це передбачена нормами об'єктивного права соціально значуща свідомо-вольова поведінка індивідів або їхніх об'єднань, що, як правило, спричиняє або здатна спричинити юридичні наслідки

З огляду на поєднання формально-правових і суспільних характеристик. виокремлюють такі різновиди правової поведінки: 1) суспільно корисна правомірна поведінка, що відповідає правовим приписам; 2) соціально шкідлива правопорушуюча поведінка, що суперечить правовим заборонам; 3) зловживання правом (соціально шкідлива поведінка, що здійснюється в межах правових приписів); 4) об'єктивно протиправна поведінка, що не завдає шкоди, однак здійснюється з порушенням правових приписів.

ВИСНОВКИ ДО ТЕМИ

Таким чином, правосвідомість є об'єктивно існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, що виражають відношення суспільства, груп, індивідів до права – цього цілісного соціального інституту, його системи й структури, до окремих законів, інших характеристик правової системи. Це ще й канал впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей, на формування суспільних відносин.

Традиційним питанням, що розглядається в межах теорії правосвідомості, є її *внутрішня структура*. У структурі правосвідомості традиційно виокремлюють такі елементи:

- 1) правову психологію;
- 2) правову ідеологію;
- 3) поведінкову складову.

Таким чином, правосвідомість є об'єктивно існуючий набір взаємопов'язаних ідей, емоцій, що виражають відношення суспільства, груп, індивідів до права – цього цілісного соціального інституту, його системи й структури, до окремих законів, інших характеристик правової системи. Це ще й канал впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей,

на формування суспільних відносин.

Традиційним питанням, що розглядається в межах теорії правосвідомості, є її *внутрішня структура*. У структурі правосвідомості традиційно виокремлюють такі елементи:

- 1) правову психологію;
- 2) правову ідеологію;
- 3) поведінкову складову.

з огляду на поєднання *формально-правових і суспільних характеристик*. виокремлюють такі різновиди правової поведінки: 1) суспільно корисна правомірна поведінка, що відповідає правовим приписам; 2) соціально шкідлива правопорушуюча поведінка, що суперечить правовим заборонам; 3) зловживання правом (соціально шкідлива поведінка, що здійснюється в межах правових приписів); 4) об'єктивно протиправна поведінка, що не завдає шкоди, однак здійснюється з порушенням правових приписів.

ТЕМА 4. СОЦІАЛЬНА СУТНІСТЬ ЮРИДИЧНОГО КОНФЛІКТУ

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Конфлікт як соціальне явище
2. Класифікація конфліктів
3. Юридичний конфлікт

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бандурка А. М., Друзь В. А. Конфліктологія. - Харків, 1997.
2. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта : учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Здравомыслов А. Г. – М. : Аспект Пресс, 1996.
3. Конфліктологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів / Герасіна Л. М., Панов М. І., Осипова Н. П. та ін. – Харків : Право, 2002.
4. Корнелиус Х. Картография конфликта/ Х. Корнелиус, Ш. Фэйр. // Хрестоматія по конфліктології [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Konflikt/20.php
5. Конфліктологія. За ред. Л. М. Герасіної та М. І. Панова. – Харків, 2002.
6. Орлянський В. С. Конфліктологія. Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс] Режим доступу: http://libfree.com/170035607psihologiyakonfliktologiya__orlyanskiy_bc.html

1. Конфлікт як соціальне явище

На думку Орлянського В.С. будь-який конфлікт, що виникає в соціальному середовищі між людьми, є соціальним у широкому значенні цього слова. Сторони, які беруть участь у соціальному конфлікті, мають чіткі соціальні інтереси, реалізація яких зустрічає протидію. Можна стверджувати, що не кожен конфлікт – юридичний, але практично кожен може завершитися тією або іншою юридичною процедурою, одержати правове оформлення. Юридичні можливості запобігання, вирішення або припинення конфлікту в принципі ширші, ніж правова природа соціального конфлікту. Однак здебільшого для юридичного втручання в конфлікт правові підстави існують із самого початку.

Одним з різновидів *соціального конфлікту*, у його вузькому розумінні, є конфлікт у соціальній сфері.

Соціальний конфлікт у вузькому значенні цього поняття являє собою боротьбу соціальних спільнот з протилежними інтересами за домінування або підвищення їх соціального статусу.

Соціальний статус як предмет соціального конфлікту являє собою визнаний та узаконений у суспільстві показник того місця, яке соціальна спільнота та її представники займають у даній соціальній системі. Джерелом конфлікту в даній ситуації виступає не сам статус як такий, тому що його має кожен член суспільства. Суперечності виникають у результаті виникнення нерівності статусів у соціальній системі, коли в системі створюються штучні перешкоди, що не дозволяють представникам нижчих статусів одержувати вищі статуси. Мова йде про фактичну соціальну нерівність. Подібну ситуацію можна розглядати як загальну передумову існування соціального конфлікту, а також усіх закономірностей, які регулюють його виникнення і розвиток.

Розглянемо *сутність конфлікту*:

Під предметом конфлікту розуміється об'єктивно існуюча або уявна проблема, яка стала причиною розбіжності між сторонами. Кожна зі сторін зацікавлена у вирішенні даної проблеми на свою користь і заради цього готова вступити в протиборство.

Конфлікт може мати *основний предмет*, який, у свою чергу, може розпадатися на частини. Прикладом подібних предметів можуть виступати тривалі сімейні і затягнуті в часі міжнаціональні і міжконфесійні конфлікти.

Об'єктом конфліктів виступають матеріальні або духовні цінності, до оволодіння якими прагнуть сторони конфліктів. Об'єктом конфліктів можуть виступати також елементи матеріального світу або соціальної реальності, якщо він знаходиться на перетині інтересів соціальних суб'єктів.

Об'єкт конфлікту - це завжди який-небудь дефіцитний ресурс, тому якщо виникає можливість компенсації дефіциту ресурсу, то в багатьох випадках виникає реальна можливість усунення конфліктної проблеми.

Необхідно мати на увазі і можливість так званих безоб'єктних конфліктів, коли обидві сторони не мають прагнень до контролю над будь-чим. Прикладом можуть виступати інтелектуальні конфлікти. Чимало прикладів подібних конфліктів ми можемо бачити у моральній сфері суспільних відносин.

Суб'єктами соціальних конфліктів виступають соціальні утворення, насамперед, необхідно говорити про великі утворення.

Практичними діючими учасниками соціальних конфліктів в конкретні індивіди, що пов'язані між собою загальними інтересами або статусом. Належність індивіда до конкретної соціальної групи перетворює його в реального або потенційного учасника будь-якого соціального конфлікту. У розмаїтості сукупності їх індивідуальних дій і вчинків реалізуються загальні цілі та позиції. Зведення індивідуальних зіткнень не означає ігнорування волі, ініціативи окремих людей, тому що загальна боротьба завжди складається з їх сукупності.

Розглянемо елементи структури конфлікту.

1. *Сторони конфлікту* - це, насамперед, суб'єкти соціальної дії, які можуть бути представлені окремими людьми або групами, що знаходяться в стані протистояння. В окрему групу учасників конфлікту можна виділити людей, дії яких так чи інакше пов'язані з конфліктом, що відбувається, - це співчуваючі, провокатори, миротворці, консультанти, безневинні.

2. *Зона розбіжності* - предмет, факт, проблема. Найбільш складним для виявлення є елемент конфлікту, який в ході конфлікту може неодноразово видозмінитися, відкривати нові зони, виявляти нові проблеми.

3. *Уявлення про ситуації*. Кожний з учасників конфлікту має своє уявлення про конфлікт, що і породжує підставу для їх зіткнень. Реальність розуміння конфлікту приводить до реальності конфліктних наслідків.

4. *Мотиви конфліктів* розглядаються як внутрішні, суб'єктивні причини вступу сторін у конфлікт. Мотиви є в кожного учасника конфлікту, інша справа, що вони можуть бути різними, а часто протилежними, однак усі вони зводяться до бажання задоволення власних інтересів.

5. *Дії*. Дії кожної зі сторін конфлікту спрямовані на реалізацію власних інтересів, при цьому створюються умови для перешкоджання іншій стороні у реалізації своєї мети, тому оцінюються обома сторонами як негативні або некоректні.

Границі конфліктів Для визначення границь конфліктів виділяють чотири аспекти: часовий, просторовий, суб'єктивний і внутрішньосистемний.

Часові границі - це тривалість конфлікту, його початок і завершення. Важливість їх виявлення визначається експертною оцінкою дій учасників конфлікту в певний момент часу, роллю і відповідальністю осіб, що приєдналися до конфлікту на різних його етапах.

Просторові межі визначаються територією, на якій відбувається конфлікт. Вони можуть бути як мінімальними, так і глобальними.

Суб'єктні межі конфлікту визначаються кількістю учасників на різних етапах його прояву.

Внутрішньосистемні границі визначаються тим, що практично будь-який конфлікт відбувається у визначеній системі; це може бути родина, трудовий колектив, група приятелів або держава. Так, конфлікт між суб'єктами однієї системи може бути *глибоким, широким, частковим, обмеженим*.

Обливість виникнення протікання вирішення юридичних конфліктів є досить актуальними на сьогоднішній день, адже знання їх дозволяє уникати суперечливих ситуацій не тільки у правовій сфері, але й у повсякденному житті.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, будь-який конфлікт, що виникає в соціальному середовищі між людьми, є соціальним у широкому значенні цього слова. Сторони, які беруть участь у соціальному конфлікті, мають чіткі соціальні інтереси, реалізація яких зустрічає протидію.

2. Класифікація конфліктів

Різноманітність класифікацій конфліктів різних авторів визначається критеріями, які вони вибирають. Найбільш традиційним способом розподілу конфліктів на види можна вважати виділення предмета конфлікту. Наявність різноманітних причин конфліктів в суспільному житті пояснює таку кількість класифікацій. Перспективною можна вважати методику російського соціолога А. Здравомислова, який класифікує конфлікти виходячи з того, хто є конфліктуючими сторонами: міжіндивідуальні конфлікти, міжгрупові конфлікти, які він поділяє на: *а) групи інтересів; б) етнонаціонального характеру; в) групи соціального формування, конфлікти між асоціаціями,*

партіями, внутрішньо- і міжінституціональні конфлікти, конфлікти між секторами суспільного поділу праці, конфлікти між державними закладами, конфлікти між культурами і типами культур.

Діючими методами можна вважати і такі класифікації, як: класифікація щодо способу його вирішення - насильницький та ненасильницький; щодо природи виникнення - політичні, соціальні, економічні; щодо рівня його прояву - відкритий та закритий; щодо напрямку діяльності - горизонтальний та вертикальний; залежно від можливих функцій конфлікту - функціональний та дисфункціональний; залежно від потреб, через які він виник, - інтереси, погляди.

Більш серйозного дослідження потребує така класифікація конфлікту, де за критерій береться кількість задіяних в конфлікті. Виходячи з цього критерію можна виділити такі види конфлікту:

Внутрішньоособисті конфлікти: Так, автори, що спираються на психологічний аспект внутрішньоособистих конфліктів, виділяють три їх види.

Конфлікт потреб. Його суть полягає в тому, що наші потреби можуть протистояти одна одній і спонукати нас до різних дій. Конфлікт тут знаходиться між наявністю одних бажань і необхідністю поводитися по іншому.

Конфлікт між потребою і соціальними нормами. Дуже сильна потреба може зіткнутися усередині нас із примусовим імперативом, і, незалежно від його результату, ситуація набуде конфліктного характеру.

Конфлікт соціальних норм. Сутність цього конфлікту полягає в тому, що людина випробує рівнозначний тиск двох протилежних соціальних норм.

Більш повною можна вважати класифікацію внутрішньоособистих конфліктів, яку пропонують у своїх роботах соціологи, беручи за основу ціннісно-мотиваційну сферу особистості.

Мотиваційний конфлікт. Це конфлікт, викликаний мотиваційними спрямуваннями - несвідомим прагненням, прагненням до володіння, вибором між двома позитивними тенденціями.

Моральний конфлікт. Це конфлікт, який породжений в результаті розбіжностей між бажанням і боргом, моральними принципами й особистою прихильністю і т.ін.

Конфлікт нереалізованого бажання або комплексу неповноцінності. Конфлікт подібного виду виникає з появою розриву між бажаннями особистості і дійсністю, що може блокувати їхню реалізацію.

Рольовий конфлікт. Подібний конфлікт породжується при неможливості для особистості реалізуватися в декількох ролях (міжрольовий внутрішньоособистий конфлікт), а також при різному розумінні вимог до даної ролі (внутрішньо- рольовий конфлікт)

Адаптаційний конфлікт. У широкому понятті даний конфлікт розуміється як порушення рівноваги між суб'єктом і навколишнім середовищем. У вузькому понятті - як порушення процесу соціальної або професійної адаптації.

Конфлікт неадекватної самооцінки можна розглядати і як самостійний вид конфлікту, що може виникнути через особисту переоцінку своїх претензій і недооцінки своїх можливостей.

Невротичний конфлікт. Подібний вид конфлікту може бути викликаний тривалим періодом перебування особистості в стані внутрішньо особистого конфлікту, високим ступенем напруженості, роздвоєністю і непевністю в собі.

міжгрупові конфлікти, які також можна поділити на внутрішньогрупові конфлікти та конфлікти між особистістю і групою.

Міжособисті конфлікти

Під міжособистими конфліктами розуміється відкрите зіткнення людей у процесі їхніх взаємовідносин чи спільної діяльності, що виявляються у вигляді протилежності цілей у якій-небудь конкретній ситуації і є несумісними.

В міжособистому конфлікті повинні бути присутні не обов'язково тільки два учасники, їх може бути і декілька.

Врегулювання конфлікту повинне привести до відновлення Існуючої системи відносин, однак джерелом конфлікту іноді бувають такі причини, що можуть привести і до їх руйнування. У зв'язку з цим виділяють такт функції подібних конфліктів, як конструктивні і деструктивні.

До конструктивних функцій можна віднести ситуації, коли:

- конфлікт виявляє неблагополуччя у взаємних відносинах;
- конфлікт стає джерелом розвитку й удосконалення процесу взаємних відносин;
- конфлікт знімає напруженість, що існувала в міжособистих стосунках;
- конфлікт виступає інструментом, за допомогою якого сторони намагаються вирішити протиріччя.

До деструктивних функцій можна віднести ситуації, коли:

- відбувається руйнування існуючої системи відносин;
- порушується або припиняється спільна діяльність;
- порушується духовний стан учасників.

Більшість конфліктогенів у міжособистих конфліктах можна розподілити на три групи. Розглянемо їх.

Прагнення до верховенства. Подібне прагнення виявляється в бажанні постійного домінування, як через агресивність, так і через верховенство. До

таких якостей можна віднести надмірні розмови про свої успіхи, категоричність і безапеляційність у відносинах, постійне згадування про неприємні ситуації для іншої сторони, перекладання відповідальності на інших.

Прояв агресивності. Тут ми можемо говорити про вплив природної нервозності у людини, що може межувати з агресивністю. Подібний стан може викликати прагнення людини свідомо створювати кризові ситуації. Підвищена агресивність може стимулювати пошук можливості рішення своїх проблем за рахунок інших. Занижена агресивність у людини може гальмувати досягнення поставленої мети.

Прояв егоїзму. Дія егоїста спрямована на досягнення сприятливих для себе результатів, як правило, за будь-яку ціну, незважаючи на етичні оцінки навколишніх.

Дослідники виділяють наступні *стилі поведження* в міжособистих конфліктах: ухилення, протиборство, пристосування, співробітництво й асертивна поведінка.

Ухилення. Дії пов'язані зі спробою уникнути конфлікту через неважливість причини чи небажаності можливого результату. Причина може бути в складності його розв'язання або через неможливість на даний момент їх вирішити. В управлінській діяльності подібна стратегія, хоч і може дати можливість вийти з конфліктної ситуації, однак не дасть можливості розв'язати конфлікт, тому що залишається невирішеним предмет конфлікту.

Протиборство (конкуренція). Дії, що характеризуються активною боротьбою індивіда за свої інтереси, відмовленням від співробітництва при пошуку рішення, націленістю на рішення тільки своїх інтересів усіма можливими способами. Постановка проблемної ситуації ставиться серйозно - як питання перемоги або поразки. Щодо опонента вибираються тверді засоби. При виборі подібного стилю поведження відбувається нав'язування

протилежної точки зору, яка далеко не завжди здатна приводити до рішення конфліктної ситуації.

Пристосування. Дії однієї зі сторін спрямовані на збереження і поновлення попередніх відносин за рахунок власних інтересів. Мотивація вибору такого підходу може бути різноманітна, це й очевидність програшу, і маловажливість причини конфлікту, і велике бажання збереження попередніх добрих відносин, і очевидність недостатності шансів на перемогу.

Співробітництво. Дії по з'єднанню зусиль обох сторін для розв'язання проблеми, при цьому повинне бути явне взаємне розуміння проблеми. Саме різниця поглядів дає можливість зрозуміти причини розбіжностей і знайти вихід із кризи, прийнятний для конфлікуючих сторін, який би не ущемляв інтересів кожної з них.

Компроміс. Подібне поводження вимагає поступок з обох сторін до того ступеня, коли за допомогою взаємних поступок з'являється можливість знайти взаємоприйнятне рішення. У ході пошуку компромісу цілком допустиме розроблення проміжних рішень, при яких ніхто не програв би, але і явно не вигравав би. Подібний стиль прийнятний для опонентів, що володіють достатньою мірою владою, мають взаємовиключні інтереси, не мають великого запасу часу, тому для них цілком може бути прийнятним тимчасове проміжне рішення.

Асертивне поводження. Таке поводження припускає здатність людини відстоювати свої інтереси і домагатися своїх цілей, не ущемляючи інтересів інших людей. Воно спрямоване на те, щоб реалізація власних інтересів була умовою реалізації інтересів протилежних сторін. *Асертивність* - це уважне ставлення як до себе, так і до партнера. Подібне поводження перешкоджає виникненню конфліктів, а в конфліктній ситуації допомагає знайти найбільш оптимальний вихід з неї.

Усі названі стилі поведінки можуть бути як спонтанними, так і свідомо використовуваними для досягнення бажаних результатів при розв'язанні міжособистих конфліктів.

Міжгрупові конфлікти

Міжгруповим конфліктом можна вважати протидію між групами людей, а також між окремими представниками цих груп, якщо в умовах конфліктних дій ці учасники сприймають свої дії в площині міжгрупового вибору, сприймаючи один одного як члени різних груп.

Розглянемо міжгрупові конфлікти з позицій мотиваційного, ситуаційного і когнітивного підходу.

Мотиваційний підхід розглядає поведінку груп у відношенні до інших груп як відображення їхніх внутрішніх проблем. Так аутгрупова ворожість є наслідком внутрішньої напруженості і проблем у самій групі. Власне кажучи, готовність групи до зовнішнього конфлікту визначається їх метою розв'язати свої внутрішні проблеми.

Ситуаційний підхід надає перевагу пошуку психологічного детермінанта. Нормальний конфлікт передбачає вибір між різними можливостями, позиціями і переконаннями, за допомогою яких можна розв'язати конфлікт. Невротичний конфлікт завжди несвідомий, тому що внутрішня пригніченість людини не залишає їй вибору. Невротик не просто втрачає здатність розібратися в собі і в своїх бажаннях, він стає просто нездатним їх вирішувати, що і стає джерелом конфліктів.

Залучення зусиль соціальної психології дозволило виділити ряд факторів впливу групи на Індивіда, що деформують його поведінку. Розглянемо деякі з них.

Соціальна фасилітація - це ефект посилення домінуючих реакцій у присутності інших. Цей феномен неоднозначний. Дослідження говорять про позитивні реакції при вирішенні простих завдань, але коли вони складні навпаки, утруднюються.

Соціальні лінощі - це тенденція у поведінці людей зменшити свої зусилля, якщо вони поєднуються з іншими для досягнення загальної мети.

Деіндивідуалізація - це процес втрати Індивідом у групових ситуаціях почуття індивідуальності і стримуючих норм самоконтролю. Чим більша група, тим сильніше деіндивідуалізація і тим ймовірніший прояв актів насильства, вандалізму й інших асоціальних дій.

Групова поляризація - це процес посилення первісного погляду індивіда, схильного прийняти ризиковану думку або, навпаки, обережну думку. Групове обговорення не усереднює погляду індивіда, а, навпаки, зміщує його до одного з полюсів.

Огруплення мислення - це тенденція до однаковості поглядів у групі, що часто заважає реалістично оцінити протилежну точку зору.

Груповий фаворитизм - надання переваги чому - набудь або кому-небудь членами групи тільки за фактом приналежності його до своєї групи.

Конформізм групового рішення - це тенденція змінювати свою поведінку або переконання в результаті реального або уявлюваного впливу групи.

Фактори групового впливу на індивідуальну поведінку існують, їх ігнорувати при поясненні соціальних взаємовідносин не можна. Подібна залежність має найбільш безпосереднє відношення до міжгрупових конфліктів, тому що будучи прихованими, вони є неусвідомленими факторами нашої поведінки.

Природа і механізми міжгрупової ворожості:

- аналіз міжгрупових конфліктів неможливий без дослідження соціально-психологічних елементів життєдіяльності груп: їхнього взаємного сприйняття, комунікації, взаємодії;

- конфліктність міжгрупової взаємодії значною мірою визначається самим об'єднанням людей у групи, що видозмінюють їх поведінку;

- відповідальність лідерів за конфлікт не може бути абсолютною, групова конфліктність знаходиться в кожній людині, оскільки кожна людина належить до декількох соціальних груп;

- слабка керованість міжгрупових конфліктів дуже часто обумовлена непрозорістю і прихованістю механізмів впливу груп на індивіда;

- уникнення міжгрупових конфліктів неможливе, можливе тільки зниження їхніх витрат.

Щодо механізмів виникнення міжгрупових конфліктів можна виділити такі позиції:

- загальною базою міжгупової конфліктності виступає соціальна диференціація суспільства, поділ праці;

- принципова причина непереборності міжгрупових конфліктів визначається типом історичного прогресу ("програє частка - виграє ціле");

- велика частина міжгрупових конфліктів виступає способом підтримки соціальної рівноваги, балансу групових інтересів;

- головним джерелом виникнення міжгрупових конфліктів є незадоволені потреби соціальних груп;

- об'єктом міжгрупових конфліктів є соціальні ресурси, статуси, цінності;

- тривалість і їх сукупність має тенденцію до ускладнення і наростання різноманіття.

Окремим прикладом ми повинні розглянути ще один варіант конфлікту, який прямо пов'язаний із груповим конфліктом. Між окремим індивідом і групою може виникнути конфлікт, якщо цей індивід займе позицію, що може відрізнятися від позиції групи. Конфлікти між індивідом і групою можуть протікати в різних *формах*: це *керівник - колектив; рядовий член колективу - колектив; лідер - група*.

Причини таких конфліктів, як правило, лежать у таких площинах, як порушення рольових сподівань; неадекватність внутрішньої установки статусу індивіда; порушення групових норм.

Важливою особливістю подібних конфліктів є те, що конфліктні взаємодії відбуваються на основі зіткнення особистісних і групових мотивів, а образи конфліктної ситуації представлені індивідом у його індивідуальному поданні й оцінках, а в іншій сторони - в групових.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, Різноманітність класифікацій конфліктів різних авторів визначається критеріями, які вони вибирають. Найбільш традиційним способом розподілу конфліктів на види можна вважати виділення предмета конфлікту. Наявність різноманітних причин конфліктів в суспільному житті пояснює таку кількість класифікацій. Перспективною можна вважати методику російського соціолога А. Здравомислова, який класифікує конфлікти виходячи з того, хто є конфліктуючими сторонами: міжіндивідуальні конфлікти, міжгрупові конфлікти, які він поділяє на: *а) групи інтересів; б) етнонаціонального характеру; в) групи соціального формування, конфлікти між асоціаціями, партіями, внутрішньо- і міжінституціональні конфлікти, конфлікти між секторами суспільного поділу праці, конфлікти між державними закладами, конфлікти між культурами і типами культур.*

3. Юридичний конфлікт

В реальному житті до юридичних належать будь-які міждержавні конфлікти, всі трудові, у багатьох випадках сімейні, виробничі, побутові та міжнаціональні конфлікти, угоди між регіонами чи гілками влади, суперечки щодо визначення статусу нації тощо. Чимало конфліктів мають змішаний

характер і містять як правові, так і неправові елементи (наприклад, конфлікти на релігійній або етнічній основі

а) зв'язаність конфлікту правовими відносинами, наявність правових ознак суб'єктів чи об'єкта конфлікту;

б) можливість вирішення правовими засобами;

в) галузева визначеність конфлікту;

г) наявність юридичних наслідків;

г) можливість застосування примусових засобів у процесі вирішення конфлікту;

д) вирішення конфлікту в межах спеціальної юридичної процедури.

В юридичному конфлікті виділяються *дві групи суб'єктів*: фізичні і юридичні особи. Якщо виникає протиставлення юридичних осіб, то конфлікт обов'язково набуває юридичного характеру, оскільки між цими суб'єктами складаються (або вже існують) правові відносини, і найбільш доцільно вирішити такий конфлікт саме юридичним шляхом.

Оскільки юридичний конфлікт є *своєрідним різновидом соціального конфлікту*, то визначення його предмета та об'єкта можна зробити лише з урахуванням сутності явища більш широкого за змістом, яким і є конфлікт соціальний.

Під ***предметом юридичного конфлікту*** слід розуміти *об'єктивно існуючу чи уявну проблему юридичного характеру, яка пов'язана з визначенням прав та обов'язків сторін і має вирішуватися за допомогою юридичних засобів.*

Об'єкти юридичних конфліктів – це *матеріальні (власність, територія тощо) і нематеріальні (честь, гідність, здоров'я) елементи реального світу, які знаходяться по різні боки інтересів різних суб'єктів права, якщо врегулювання суперечок з цього приводу здійснюється за допомогою правових засобів.*

Типологія юридичних конфліктів, як і інших, досить різноманітна. Вони поділяються на глобальні і регіональні, групові і міжособисті, ситуаційні і

позиційні, конфлікти інтересів і когнітивні, гострі і мляві, такі, що поновлюються, тощо.

Специфіка юридичного конфлікту визначається юридичними характеристиками, які включають відповідно галузь права, структуру правової норми, різновид юридичної установи, що має відношення до певного конфлікту.

Юридичні конфлікти можуть існувати у будь-якій галузі права. Найбільш типові конфлікти пов'язані з питаннями цивільного, трудового, сімейного, фінансового права. Є чимало екологічних, господарських конфліктів, що підпадають під дію норм адміністративного права. Значну групу становлять конфлікти, де потрібно застосовувати норми кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого права.

Особливою категорією є міжнародні й міжнаціональні конфлікти, що регулюються нормами міжнародного права, договорами і угодами держав, а також внутрішнім законодавством. У багатьох випадках конфлікти виявляються у змішаних варіантах. Наприклад, конфлікт між політичними партіями і державною структурою (парламентом, Міністерством юстиції) стосовно різних підходів до політичного життя спочатку може не мати юридичного характеру, але з часом може стати значною державно-правовою проблемою

Виникнення і розвиток юридичних конфліктів характеризується певними *особливостями*. Зокрема, у більшості випадків такі конфлікти з самого початку *мають юридичну основу*. Однак найчастіше юридичної форми конфлікт набуває не одразу, а згодом, із його розвитком. Так, у багатьох випадках конфлікти на сімейному підґрунті починаються з епізодів, які аж ніяк не потребують правових засобів врегулювання. Головна, вирішальна передумова припинення конфлікту – усунення об'єктивних причин, що викликали конфліктну ситуацію. Оскільки конфлікт залежить як від зовнішніх обставин, так і від самих конфліктуючих суб'єктів, то його

вирішення визначається характером впливу цих факторів. До **найбільш ймовірного завершення конфліктів можна віднести:**

- а) владнання конфлікту внаслідок взаємного примирення сторін;*
- б) владнання конфлікту шляхом так званого симетричного його вирішення (обидві сторони виграють або програють);*
- в) владнання конфлікту шляхом асиметричного рішення (коли виграє одна сторона);*
- г) переростання конфлікту в інше протиборство;*
- г) поступове припинення конфлікту.*

До найбільш ефективних передумов розв'язання конфліктів відносять: діагностику протиборства, прогнозування ходу і наслідків конфлікту. Прояснення суті конфліктної ситуації, її об'єктивне розуміння, адекватне усвідомлення наслідків учасниками конфлікту може стати підставою для компромісів, а також у деяких випадках зовсім вичерпати конфлікт. Практика показує, що найбільш бажаним і доцільним є врегулювання конфліктів **мирним шляхом**. Для досягнення цієї мети використовуються такі фактори:

1. *Консенсуальний*: наявність згоди між конфлікуючими сторонами на предмет взаємно прийнятого рішення.
2. *Фактор кумулятивності*: надійні перешкоди до загострення конфлікту новими проблемами і учасниками.
3. *Інституціональний*: існування в суспільстві механізмів для проведення консультацій, переговорів і пошуку взаємокорисних рішень, застосування механізмів діяльності законодавчої, виконавчої, судової влади.
4. *Фактор історичного, життєвого досвіду*, у тому числі прикладів вирішення подібних конфліктів, коли в їх урегулюванні відіграли позитивну роль старійшини та інші авторитетні люди.
5. *Фактор рівноваги сил*: коли конфлікуючі сторони мають однакові можливості в застосуванні примусових заходів і змушені шукати шляхи до мирного владнання конфлікту.

б. *Психологічний*: значною мірою вирішення конфлікту залежить від особливостей тих, кому належить першорядна роль у прийнятті остаточного рішення.

Серед відомих засобів подолання протиборства сторін найбільш ефективним є переговори. Для переговорного процесу характерно те, що сторони намагаються досягти хоча б частини бажаного і з цією метою готові йти на певні компроміси. Суть переговорів полягає у тому, що сторони мають домовитись щодо спірних питань і умов подальшого співіснування. Успішному веденню переговорів можуть сприяти посередники.

В сучасній юридичній літературі говориться також про можливість виділення певних *стилів вирішення конфліктів*, які спостерігаються в юридичній практиці. Під стилем розуміють *міру, в межах якої одна із сторін намагається задовольнити свої інтереси або інтереси іншої сторони шляхом здійснення активних або пасивних, спільних або індивідуальних дій*. Розрізняють:

а) *стиль конкуренції* (суперництва), для якого характерне намагання задовольнити свої інтереси без врахування інтересів інших осіб;

б) *стиль співробітництва* характеризується активністю у обстоюванні своїх інтересів, але з урахуванням інтересів інших суб'єктів, пошуком альтернативи, використанням форм відвертого обговорення проблеми, спільного аналізу причин конфлікту тощо;

в) *стиль ухилення* спостерігається в ситуаціях, коли одна із сторін ухиляється від процедури вирішення проблеми, висуваючи при цьому найрізноманітніші доводи. Спостерігається явна незацікавленість у скорішому прийнятті рішення за наявності ініціативи іншої сторони;

г) *стиль пристосування* характеризується намаганням зберегти та продовжити стосунки, забезпечити інтереси партнера, згладити протиріччя, уникнути обговорення спірних питань, а також готовністю погодитися з вимогами або претензіями;

г) *стиль компромісу* проявляється в ситуаціях, коли сторони намагаються уникнути конфлікту, врегулювати розбіжності, частково задовольнити намагання один одного. Сторони розуміють об'єктивну неможливість одночасного задоволення їхніх потреб, тому готові до вироблення взаємовигідного (компромісного) рішення, для якого разом із частковим задоволенням потреби характерна і згода на часткову втрату певної цінності.

Загально визнаним вважається надання пріоритету профілактичній роботі. Запобігання конфліктним ситуаціям сприяє підтриманню миру і злагоди у міжособистих відносинах і у суспільстві в цілому, благотворно впливає на душевний стан людей і їх колективів, позитивно позначається на збереженні нервової енергії і матеріально-грошових ресурсів.

З цією метою використовуються такі *методи*:

1. Згода, коли можливого суперника залучають до участі у справі.
2. Практична емпатія, яка передбачає входження у становище партнера, розуміння його труднощів, виявлення йому співчуття і готовності допомогти.
3. Збереження репутації партнера, поважне ставлення до нього, хоча інтереси обох партнерів в даний час розходяться.
4. Взаємне доповнення полягає у використанні властивостей партнера (майбутнього суперника), яких не має його контрагент. Стимулюючи і використовуючи ці властивості, можна зміцнити взаємну повагу і співробітництво, уникнути конфлікту.
5. Виключення соціальної дискримінації, що означає неприпустимість зверхнього ставлення один до одного.
6. Психологічне налаштування на можливі зміни службового статусу партнера.
7. Розподіл заслуг таким чином, що хоча вони переважно належать тій чи іншій особі, але у тактичних цілях є сенс розподілити їх між всіма учасниками певної роботи.

8. Створення сприятливого мікроклімату у взаємовідносинах між партнерами шляхом підтримання гарного настрою, сприяння вияві позитивних емоцій, що знімає напруженість, викликає почуття симпатії до партнера і тим самим помітно зменшує можливість виникнення конфліктної ситуації.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, Різноманітність класифікацій конфліктів різних авторів визначається критеріями, які вони вибирають. Найбільш традиційним способом розподілу конфліктів на види можна вважати виділення предмета конфлікту. Наявність різноманітних причин конфліктів в суспільному житті пояснює таку кількість класифікацій. Перспективною можна вважати методика російського соціолога А. Здравомислова, який класифікує конфлікти виходячи з того, хто є конфліктуючими сторонами: міжіндивідуальні конфлікти, міжгрупові конфлікти, які він поділяє на: *а) групи інтересів; б) етнонаціонального характеру; в) групи соціального формування, конфлікти між асоціаціями, партіями, внутрішньо- і міжінституціональні конфлікти, конфлікти між секторами суспільного поділу праці, конфлікти між державними закладами, конфлікти між культурами і типами культур.*

Типологія юридичних конфліктів, як і інших, досить різноманітна. Вони поділяються на глобальні і регіональні, групові і міжособисті, ситуаційні і позиційні, конфлікти інтересів і когнітивні, гострі і мляві, такі, що поновлюються, тощо.

Специфіка юридичного конфлікту визначається юридичними характеристиками, які включають відповідно галузь права, структуру правової норми, різновид юридичної установи, що має відношення до певного конфлікту.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, будь-який конфлікт, що виникає в соціальному середовищі між людьми, є соціальним у широкому значенні цього слова. Сторони, які беруть участь у соціальному конфлікті, мають чіткі соціальні інтереси, реалізація яких зустрічає протидію.

Типологія юридичних конфліктів, як і інших, досить різноманітна. Вони поділяються на *глобальні і регіональні, групові і міжособисті, ситуаційні і позиційні, конфлікти інтересів і когнітивні, гострі і мляві, такі, що поновлюються*, тощо.

Специфіка юридичного конфлікту визначається юридичними характеристиками, які включають відповідно галузь права, структуру правової норми, різновид юридичної установи, що має відношення до певного конфлікту.

ТЕМА 5. СОЦІОЛОГІЯ ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Поняття, види та принципи правотворчості
2. Правотворчий процес: поняття та його стадії
3. Соціологія правоутворення права

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Теорія держави і права підручник. Дніпропетровськ. Ліра ЛТД, 2016. 480с.
2. Соціологія права: Підручник для студ. юрид.спец. Київ,: Ін Юре.

2003. 276 с.

3. Великий енциклопедичний юридичний словник. Київ. Юридична думка. 2012. 1017 с.

4. Здислав Бродески (Brodecki), Соціологія права. Лексикон сучасних теорій і філософії права. Варшава, 2007

5. Наливайко Л. Р. Тлумачний термінологічний словник з конституційного права. Київ. Хай-Тек Пресс, 2013. 408 с.

6. Соціологія: Підручник. Київ. Юрінком Інтер. 2003. 336 с.

7. Соціологія права: Підручник для студ. юрид. спец. Київ, : Ін Юре. 2003. 276 с.

8. Соціологія: підручник. Харків. Право. 2010. 224 с.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Висвітлити соціологічні аспекти утворення норм права, зокрема: аспекти стадій формування нормативних приписів.

ВСТУП

Вихідною для загальнотеоретичної характеристики поняття «правотворчість» є категорія «правоутворення», що стала предметом дослідження вітчизняних науковців лише останнім часом у зв'язку з формуванням в Україні громадянського суспільства, котре покликане стати тією силою, що породжує право, тобто основним джерелом об'єктивного права.

1. Поняття, види та принципи правотворчості

Аналіз наукової та навчальної юридичної літератури свідчить про відсутність суттєвих розбіжностей у поглядах учених щодо розуміння поняття правоутворення, підтвердженням чого є такі його інтерпретації.

А. Колодій під правоутворенням розуміє *поступовий і послідовний процес реалізації, втілення політичних, економічних і духовних закономірностей і принципів у відповідні правові форми, їх переведення на мову юридичних принципів і норм.* Тобто правоутворення – це найбільш широка правова категорія, що охоплює виникнення, розвиток і зміну права. Зазначене родове поняття, на думку вченого, базується на теорії співвідношення правової держави і громадянського суспільства, за якою домінуюче значення має громадянське суспільство, яке утворює право у вигляді неінституціональних форм, тобто принципів правосвідомості, правових теорій і концепцій, конкретних правовідносин і т.ін. Роль держави при цьому вбачається в тому, щоб досліджувати, узагальнювати і систематизувати ці неінституціональні форми для того, щоб формулювати їх у формалізовані, загальнообов'язкові правила поведінки, зовнішньо відображені у системі нормативно-правових актів, у тому числі й системі законодавства, і лише після цього безпосередньо займатися правотворчістю.

На думку О. Дашковської, правоутворення – це *відносно тривалий процес формування юридичних норм, що починається з визнання державою певних повторюваних суспільних відносин, усвідомлення необхідності їх правового регулювання, формального закріплення і державного захисту юридичних приписів.*

Аналіз наведених дефініцій поняття «правоутворення» дає підстави для висновку про те, що це *гранично широка категорія, яка охоплює собою всі етапи виникнення та формування права.*

Традиційно вчені виокремлюють 3 етапи правоутворення:

- 1 етап, на якому відбувається формування певних суспільних відносин, які в результаті багаторазового повторення набувають нормативного характеру;

- 2 етап (правозакріплення) – відбувається державне санкціонування суспільної та державної (в історичному аспекті передусім судової) практики, її розгорнуте законодавче закріплення. Шляхом правозакріплення

складаються основи правового регулювання суспільних відносин;

- 3 етап (правотворчість) – держава з метою конкретизації та деталізації основ правового регулювання самостійно створює широке коло правових приписів.

Етапи правоутворення відображені у вигляді схеми № 26.

З огляду на те, що за сучасними уявленнями право існує не лише у вигляді правових норм, а й як правосвідомість, правовідносини, правомірна поведінка, виокремлюють такі рівні правоутворення:

а) *гносеологічний*, який відображує процес виникнення і становлення права у формі правосвідомості;

б) *матеріальний*, на якому право формується у вигляді конкретних правовідносин – правового зв'язку суб'єктивних прав і обов'язків, що із сфери можливого трансформуються в реальність за допомогою правомірної поведінки;

в) *інституціональний*, якому притаманне існування права як системи правових норм. Саме ця система і є результатом правотворчості.

Юридичний термін «правотворчість» є складним, адже утворився в результаті об'єднання двох слів «право» і «творчість», тому його смислове навантаження фактично зводиться до творення (створення) права. Однак такий підхід до розуміння правотворчості є дещо спрощеним, адже функціональне призначення цього виду діяльності уповноважених суб'єктів правовідносин не може бути обмежене лише створенням нових норм права, а передбачає у тому числі зміну й систематизацію чинних правових норм або ж скасування застарілих.

У загальнотеоретичній науці склалися різні погляди науковців щодо розуміння поняття «*правотворчість*», свідченням чого є такі його дефініції.

Правотворчість – це діяльність державних органів з ухвалення, зміни та скасування юридичних норм (М. Матузов, О. Малько).

Правотворчість – це спеціальна діяльність компетентних органів, у результаті якої закон отримує юридичну силу і вступає в дію (С. Алексєєв).

Правотворчість – це правова форма діяльності державних органів за участю інститутів громадянського суспільства, що полягає у встановленні (санкціонуванні), зміні чи скасуванні юридичних норм (О. Скакун).

Аналіз наведених інтерпретацій категорії «правотворчість» дає підстави для таких висновків:

- *по-перше*, правотворчість як динамічний елемент правової системи можна розглядати і як діяльність, і як правову форму діяльності, однак при цьому не можна штучно обмежувати коло її суб'єктів лише державними органами (або компетентними органами), на чому слушно наголошує О. Скакун, розширюючи його інститутами громадянського суспільства;

- *по друге*, результатом правотворчості є набрання чинності не лише таким за юридичною силою різновидом нормативно-правового акта, як закон, що за своєю значущістю є основним джерелом національного права, але й іншими джерелами об'єктивного права;

- *по-третє*, наведені визначення категорії, що розглядається нами, не містять такої суттєвої ознаки поняття правотворчості, як її здійснення в процедурно-процесуальному порядку згідно з нормами закону та правовим регламентом. Щоправда, згадана суттєва риса правотворчості не є характерною для інтелектуальної творчої діяльності, що має своїм наслідком створення таких джерел об'єктивного права, як правова доктрина, правовий звичай та релігійно-правовий текст.

З огляду на вищевикладене зазначимо, що загальнотеоретичну категорію «правотворчість» у її сучасному розумінні характеризують такі суттєві ознаки:

1) здійснюється переважно державними органами за участю інститутів громадянського суспільства;

2) має інтелектуальний творчий характер;

3) полягає у встановленні нових норм права, зміні чинних або скасуванні застарілих норм;

4) здійснюється у процедурно-процесуальному порядку згідно з

нормами закону та правовим регламентом;

5) отримує завершення в письмовому документі – нормативно-правовому акті чи іншому джерелі права.

Зважаючи на наведені вище ознаки, можна запропонувати таке визначення: *правотворчість – це інтелектуальна творча діяльність переважно державних органів за участю інститутів громадянського суспільства, що має на меті створення нових, зміну чинних або ж скасування застарілих норм права і отримує своє завершення в письмовому документі – нормативно-правовому акті чи іншому джерелі права.*

З'ясування юридичної природи правотворчості вимагає дослідження цього правового феномена в усій багатоманітності його проявів, що може бути забезпечено за допомогою його класифікації за такими критеріями:

- за суб'єктами розрізняють:

1) *правотворчість держави* (здійснюється державними органами та їх посадовими особами);

2) *правотворчість громадянського суспільства та його інститутів;*

- за юридичною силою нормативно-правового акта, що є результатом правотворчості:

1) *законотворчість* – діяльність Парламенту (або народу) з підготовки та прийняття законів;

2) *підзаконна правотворчість* – діяльність органів публічної влади з підготовки та прийняття підзаконних нормативно-правових актів (указів глави держави, постанов уряду тощо);

- за формою участі держави у правотворчості:

1) *безпосередня правотворчість* – діяльність із підготовки та прийняття нормативно-правових актів органами держави та уповноваженими на це посадовими особами;

2) *санкціонована правотворчість* – діяльність державних органів з надання дозволу на набрання чинності нормативно-правовими актами, підготовленими інститутами громадянського суспільства;

3) *спільна правотворчість* – це узгоджена діяльність органів публічної влади з підготовки та прийняття нормативно-правових актів;

4) *делегована правотворчість* – це діяльність, зміст якої полягає у тимчасовій передачі правотворчих повноважень від вищого за ієрархією органу державної влади державному органу нижчого рівня;

- *за функціональним призначенням:*

1) *правотворчість, у процесі якої створюються нові норми права* (забезпечується здійснення функції первинного регулювання суспільних відносин);

2) *правотворчість, у процесі якої змінюються чинні або скасовуються застарілі норми права* (забезпечується здійснення функції оновлення нормативно-правового матеріалу);

3) *правотворчість, у процесі якої здійснюється систематизація законодавства* (забезпечується здійснення функції вдосконалення законодавства у формі кодифікації та консолідації);

- *за суб'єктами розрізняють такі види правотворчості громадянського суспільства:*

1) *безпосередня правотворчість народу*, що здійснюється шляхом референдуму;

2) *правотворчість об'єднань громадян; комерційних організацій; трудових колективів.*

Умовою створення сучасної системи національного законодавства, що максимально повною мірою відповідає закономірностям суспільного розвитку, є необхідність *урахування суб'єктами правотворчості у процесі підготовки та прийняття нормативно-правових актів чи інших джерел права цілої низки основоположних ідей, незаперечних вимог, які в теорії права отримали назву принципи правотворчості.*

Найбільш важливими серед них є такі:

1. *Принцип законності*, який передбачає:

- прийняття нормативно-правових актів чи інших джерел права лише

тими суб'єктами, котрі уповноважені на це чинним законодавством, і лише у чітко визначених межах;

- дотримання суб'єктами правотворчості встановленої процедури підготовки та прийняття нормативно-правового акта чи іншого джерела права;

- відповідність юридичної форми нормативно-правового акта його змісту;

- несуперечність нового нормативно-правового акта Конституції, законам, загальновизнаним нормам і принципам міжнародного права.

2. Принцип демократизму передбачає:

- можливість прийняття найбільш важливих нормативно-правових актів у формі референдуму;

- можливість звернення громадян держави до органів публічної влади з правотворчою ініціативою;

- залучення громадян держави до обговорення проектів нормативно-правових актів, які мають велику суспільну значущість та торкаються інтересів значної частини населення.

3. Принцип гласності тісно пов'язаний з принципом демократизму, оскільки передбачає участь спільноти в обговоренні проектів нормативно-правових актів. Крім того, цей принцип зобов'язує державу інформувати населення про результати правотворчої діяльності органів публічної влади. Частина 2 ст. 57 Конституції України містить нормативний припис, за яким закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, тобто шляхом їхнього опублікування в офіційних друкованих виданнях.

4. Принцип науковості вимагає:

- розробки науково обгрунтованої стратегії правотворчості в державі;
- визначення та планування пріоритетності нормативно-правових актів, що ухвалюються;

- прогнозування соціальних наслідків дії нових нормативно-правових актів;

- урахування досягнень вітчизняної та світової юридичної науки, особливо в частині юридичної техніки.

5. *Принцип професіоналізму* ґрунтується на тому, що правотворчість (і особливо законотворчість) як вид державної діяльності потребує спеціальних знань, навичок та умінь, а тому вимагає залучення до розробки проектів нормативно-правових актів висококваліфікованих спеціалістів з відповідних галузей науки, учених-юристів і юристів-практиків, що мають необхідні знання та досвід.

6. *Принцип системності* означає, що зміст нових форм права не повинен суперечити змісту чинної системи законодавства, не повинен містити юридичних колізій, прогалин, дублювання нормативного матеріалу.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Традиційно вчені виокремлюють 3 етапи правоутворення:

- 1 етап, на якому відбувається формування певних суспільних відносин, які в результаті багаторазового повторення набувають нормативного характеру;

- 2 етап (правозакріплення) – відбувається державне санкціонування суспільної та державної (в історичному аспекті передусім судової) практики, її розгорнуте законодавче закріплення. Шляхом правозакріплення складаються основи правового регулювання суспільних відносин;

- 3 етап (правотворчість) – держава з метою конкретизації та деталізації основ правового регулювання самостійно створює широке коло правових приписів.

2. Правотворчий процес: поняття та його стадії

Вихідною для загальнотеоретичної характеристики поняття «правотворчий процес» є категорія «юридичний процес». У навчальній літературі зазначається, що **юридичний процес** – це завжди певна сукупність вчинюваних послідовно дій та актів, що приймаються (М. Зайцев).

Зважаючи на такий підхід до розуміння поняття юридичного процесу, категорія «**правотворчий процес**» може бути визначена як *система послідовних організаційних дій, взаємозв'язаних процедур щодо підготовки, прийняття й оприлюднення нормативно-правових актів та інших джерел права.*

Традиційно науковці виокремлюють такі стадії правотворчого процесу:

1. Передпроектна стадія (стадія правотворчої ініціативи), на якій виникає юридичний мотив про необхідність первинного регулювання суспільних відносин або ж корегування нормативно-правового матеріалу. Своє логічне завершення означений мотив отримує у формулюванні правотворчої ініціативи.

Передпроектна стадія включає:

- а) формулювання юридичного мотиву про необхідність внесення змін до чинної системи права;
- б) правотворчу ініціативу, тобто обґрунтування юридичної значущості правової регламентації видання нормативно-правового акта.

Це, по суті, підготовча стадія правотворчості.

Правотворча ініціатива – це передбачена законом та гарантована державою можливість індивідуальних або колективних суб'єктів права звернутися до органу публічної влади як уповноваженого суб'єкта правотворчості з підготовленим проектом нормативно-правового акта або ж пропозицією про його створення, якій кореспондує юридичний обов'язок

цього органу розглянути пропозицію та ухвалити по ній передбачене законом рішення.

Одним із виявів правотворчої ініціативи є законодавча ініціатива, правом здійснення якої, згідно з нормами чинного законодавства, наділене обмежене коло суб'єктів. Відповідно до ч. 1 ст. 93 Конституції України, право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України.

2. Проектна стадія, в межах якої приймається рішення про розробку проекту нормативно-правового акта, здійснюється підготовка його тексту, попередній розгляд правотворчим органом, обговорення та узгодження проекту з зацікавленими організаціями, після чого допрацьований проект із усуненими протиріччями та зауваженнями передається на розгляд уповноваженого суб'єкта правотворчості.

Так, наприклад, проект закону про Державний бюджет України на наступний рік розробляє Кабінет Міністрів України і не пізніше 15 вересня кожного року подає його на розгляд Верховної Ради України (ст. 96 Конституції України).

Проектна стадія, яка охоплює:

а) прийняття рішення компетентного органу про підготовку проекту нормативно-правового акта;

б) розробку концепції проекту нормативно-правового акта й підготовку його тексту;

в) попередній розгляд проекту нормативно-правового акта правотворчим органом;

г) обговорення та узгодження проекту із зацікавленими організаціями, доопрацювання проекту, усунення суперечностей та зауважень.

Це, по суті, початкова стадія правотворчості.

3. Стадія прийняття нормативно-правового акта небезпідставно вважається основною стадією правотворчості. Її особливість зумовлена способом здійснення компетенції уповноваженим суб'єктом правотворчості. Якщо орган публічної влади (державний орган або ж орган місцевого самоврядування) є єдиноначальним (наприклад, глава держави), для прийняття нормативно-правового акта достатньо волевиявлення однієї посадової особи. Якщо ж уповноважений суб'єкт правотворчості є колегіальним органом, управлінське рішення приймається колективом державних службовців, тобто шляхом голосування. Так, згідно зі ст. 91 Конституції України Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю від її конституційного складу, тобто шляхом голосування народних депутатів.

4. Засвідчувальна стадія, в межах якої прийнятий нормативно-правовий акт скріплюється підписом тієї посадової особи, котра уповноважена на це законом. Так, зокрема, закони України оприлюднюються за підписом Президента України, що є виявом загальновизнаної світової практики законотворчості. *Окремі укази глави держави, що мають нормативний характер, скріплюються підписами Прем'єр-міністра та міністра, відповідального за акт та його виконання.* Таке правове явище в теорії правотворчості отримало назву **контрасигнації**.

Тобто, *засвідчувальна стадія, яка включає:*

- а) підписання нормативно-правового акта;*
- б) присвоєння йому реєстраційного коду.*

5. Реєстраційно-інформаційна стадія, в межах якої здійснюється обов'язкова державна реєстрація нормативно-правових актів та їх опублікування в офіційних друкованих виданнях або ж доведення до відома виконавців (адресатів) у інший спосіб, визначений Указом Президента України від 10 червня 1997 року № 503/97 «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів і набрання ними чинності».

Засвідчувальні та інформаційні дії становлять завершувальну стадію правотворчості.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Правотворчий процес може бути визначений як *система послідовних організаційних дій, взаємозв'язаних процедур щодо підготовки, прийняття й оприлюднення нормативно-правових актів та інших джерел права.*

3. Соціологія правоутворення

Право не існує в абстрактному суспільстві, воно завжди соціально обумовлене конкретно-історичною ситуацією в країні. Чим повніше і адекватніше ці соціальні аспекти враховані в законотворенні, тим більш суспільно корисним стає закон, тим органічніше він стає елементом не тільки правової системи, але й суспільного буття в цілому.

Визначення сутності та змісту законотворчості як і правотворчості взагалі належить досить дискусійних питань. Всі існуючі його визначення можна умовно розділити на дві групи. Першу утворюють такі інтерпретації, які можуть бути названі техніко - юридичними. В їх рамках законотворчість - це різновид правотворчості, що охоплює безпосередній процес створення закону як найвищого нормативно - правового акту. Тобто за змістом законотворчість співпадає з законодавчою процедурою, яка визначається конституціями, конституційними законами та регламентами відповідних законодавчих органів. В сучасних умовах в демократичних країнах законодавча процедура суттєво не відрізняється і включає до себе наступні стадії (етапи): законодавча ініціатива, підготовка проекту закону та його розгляд в відповідних структурах законодавчого органу; обговорення законопроекту в законодавчому органі в першому читанні; голосування по законопроекту та його прийняття; опублікування закону.

Інший підхід належить до предметної області соціології права і спирається на розуміння даного явища як одного з різновидів соціального процесу. При цьому зміст процесу визначається через виділення таких його елементів, як соціальні суб'єкти (на відміну від техніко - юридичного їх обмеження законотворчим органом та суб'єктами законодавчої ініціативи), соціальні відносини (взаємодія) в зв'язку з законотворчістю (на відміну від організаційних відносин при техніко – юридичній інтерпретації), соціальні потреби та інтереси в зв'язку з конкретними соціальними суб'єктами. Для системного осмислення структури законотворчого процесу використовується поняття "соціальний механізм законотворчості".

Розгляд тих чи інших суспільних процесів з точки зору їх механізму стає основою для більш загального висновку про можливість розгляду суспільства як системи взаємозв'язаних соціальних механізмів, що породжують різні процеси та явища. Аналіз окремих соціальних механізмів має спиратись на більш узагальнену концепцію соціального механізму, яка не тільки характеризує їх структуру та закони функціонування, але й обґрунтовує можливість виділення в будь-яких явищах та процесах їх внутрішнього механізму.

Незважаючи на те, що в багатьох дослідженнях правових чи взагалі соціальних процесів досить широко використовується категорія "соціальний механізм", її теоретичний аналіз з позицій загальної соціології ще не проведено. Спроби її визначення не досить поширені і частіше мають "побічний" результат дослідження інших проблем. Одне з первих визначень було запропоновано ще на початку 60-тих років: "механізм в методології соціальних досліджень виражає виділення в об'єкті дослідження особливого утворення (системи елементів, зв'язків), які забезпечують функціонування та розвиток об'єктів, будучи відносно стабільними, стійкими..., виділення механізму дозволяє пояснити існування об'єкту"¹⁵⁷. Це визначення дозволило зафіксувати певні суттєві ознаки об'єкту дослідження (системність, виконання певних функцій в суспільстві, стобільність). Тому саме воно стало

відправним моментом методології конкретно - соціологічних досліджень соціальних механізмів в сфері правового регулювання.

Аналогічна методологічна орієнтація може бути виділена і в більш сучасних дослідженнях. Так, в " Рабочей книге социолога " соціальний механізм визначається як "принцип організації системи зв'язків та відносин людей (соціальних груп) в конкретних умовах місця та часу. В. Ж. Келле соціальний механізм визначає як "певну організовану сукупність суспільних відносин - економічних, політичних, правових, соціально - психологічних, а також певних норм, показників, критеріїв відбору та оцінки, що створюють комплекс, основою якого є матеріальні відносини та інтереси".

Таким чином, поняття "соціальний механізм" не містить в собі нічого "механістичного", оскільки дає образ реально функціонуючого суспільства (чи його підсистем), маючи на "виході" не тільки певний, наперед визначений результат але й ті зв'язки та відношення, що його породжують.

В цьому відношенні слід визнати правомірність оцінки И.М.Мойсеєвим соціальних механізмів перш за все як управлінських, тобто зв'язаних з переносом та перетворенням інформації. Однак це ще не дає підстав для визначення їх тільки як інформаційних.

Визнаючи значну пізнавальну цінність наведених вище визначень необхідно бачити також і їх обмеженість, оскільки вони мають надто загальний характер і не розкривають конкретних сторін конкретних соціальних механізмів, тобто які елементи та чому в них входять, який характер мають їх внутрішній та зовнішні зв'язки, як вони "функціонують" в межах певної системи.

Аналіз тих визначень, що містяться в сучасній соціологічній літературі дозволяє виділити такі риси соціального механізму, що властиві соціальному механізму будь - якого процесу в сучасному суспільстві.

По-перше, соціальні механізми - це особливі складні соціальні системи. Їх специфіка полягає в тому, що до їх складу входять всі основні елементи суспільства, що виконують регулятивні функції на всіх рівнях. Це

перетворює соціальні механізми на своєрідну проекцію суспільства на ту іншу його конкретну сферу - економіку, право, демографічну систему і т.ін. З іншого боку, ці регулятори, що входять до складу соціального механізму, переструктуруються, змінюють свої характеристики, отримуючи специфічний зміст та структури, оскільки різні механізми задають їм різні специфічні цілі - регулювати певні соціальні процеси.

По-друге, в складі соціальних механізмів, в залежності від їх функціональної природи, виділяються елементи трьох типів: а) ті, що регулюють (проявляються на "вході" системи); б) ті, які регулюються (проявляються на "виході" системи); в) ті, що мають фоновий характер і відзначаються певною стабільністю та незмінюваністю.

По-третє, до складу соціальних механізмів входять суб'єкти двох типів: а) ті, що здійснюють регулятивні функції; б) безпосередні учасники процесів (оскільки їх поведінка є об'єктом управління). Включеність суб'єктів управління в ті процеси, що ними регулюються, має суттєвий вплив на стан соціальних механізмів, зокрема, створює передумови для формування консервативних тенденцій та формалізації (а в іншому відношенні - бюрократизації) нормативно-інституційної сторони цих механізмів.

По-четверте, соціальні механізми в своєму складі мають явища, які розвиваються природньо - історичним шляхом, а також явища, що виникають під впливом втручання в такі процеси. Якщо перші виникають як продукт еволюції тієї чи іншої суспільної підсистеми і є її імманентними елементами, змінюються повільно і під впливом внутрішніх змін, то другі, навпаки, виникають в процесі пошуку нових підходів, інститутів і т.і. Так, наприклад, до складу соціального механізму законотворчості входять, з одного боку, процедура функціонування законотворчого органу, що формується з певною метою і відповідно до пануючої політики - правової доктрини, а з другого - інтереси, потреби, поведінка людей, які прямому регулюванню не піддаються.

Таким чином, предметна область Законодавчої соціології визначається

саме цим поняттям і включає в себе закономірні взаємодії та взаємозв'язки в соціальному механізмі законотворчості. Відповідно, теоретична функція законодавчої соціології полягає в накопиченні та методологічному узагальненні знань про соціальні закономірності законотворчого процесу, що проявляються як каузальні зв'язки в механізмі поведінки суб'єктів цього процесу. Саме тому законодавча соціологія має методологічне значення для тих спеціальних юридичних наук, що об'єктом свого пізнання також мають законотворчість. Але законодавча соціологія має й прикладне значення.

В техніко - процедурному відношенні соціологічне забезпечення законодавчого процесу як реалізація прикладної функції законодавчої соціології спирається на весь методичний арсенал сучасної соціології. Але його використання не є безсистемним. Мова йде про виділення окремих процедур (методик), що орієнтовані на вирішення окремих конкретних завдань законотворчого процесу. Серед них найбільше значення мають наступні:

1. Діагностика суспільних проблем, оцінка їх пріоритетності як об'єктів правового регулювання. Такі дослідження досить часто проводяться як вивчення громадської думки, оскільки саме громадська думка дає уявлення про протиріччя реального життя і, відповідно, про потребу в правовому їх регулюванні.

2. Моделювання ситуацій впровадження закону, коли предметом дослідження стає потенційна можливість закону впливати на стан та динаміку суспільних процесів та явищ. Найбільш доцільними такі моделі є відносно тих галузей права, де характеристики процесів легко піддаються квантифікації (кількісному вираженню), наприклад, податкове законодавство.

3. Прогнозування процесу законотворення, тобто процесу роботи законодавчого органу та поведінки всіх інституційних учасників. Такі методики мають на меті раціоналізацію їх дій за рахунок введення такої риси як передбачуваність.

4. Соціологічна експертиза законопроекту, що включає перш за все відповідність законопроекту суспільним потребам та стану правосвідомості, тобто оцінки можливості його адекватного сприйняття та впровадження. Найбільш поширеним способом є вивчення громадської думки відносно концепції чи конкретних норм законопроекту.

5. Оцінка соціальної ефективності законотворчості, тобто вивчення дії закону в реальних суспільних відносинах. Саме такі дослідження були поширеними в рамках класичної юридичної соціології, що ставила на меті вивчення "живого буття права". Таким чином, прикладні завдання, які вирішуються в рамках соціології права, орієнтовані на підвищення ефективності законотворчого процесу. На жаль, сучасна практика законотворчості в Україні ігнорує досвід розвинутих країн, де доцільність використання перелічених вище процедур знайшла практичне підтвердження. Так, наприклад, за свідченням Ж.Карбоньє, саме широкі "передзаконодавчі" соціологічні дослідження сім'ї стали запорукою успіху проведених у Франції в 70-ті роки змін в законодавстві про сім'ю та шлюб.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Право не існує в абстрактному суспільстві, воно завжди соціально обумовлене конкретно-історичною ситуацією в країні. Чим повніше і адекватніше ці соціальні аспекти враховані в законотворенні, тим більш суспільно корисним стає закон, тим органічніше він стає елементом не тільки правової системи, але й суспільного буття в цілому.

Таким чином, прикладні завдання, які вирішуються в рамках соціології права, орієнтовані на підвищення ефективності законотворчого процесу. На жаль, сучасна практика законотворчості в Україні ігнорує досвід розвинутих країн, де доцільність використання перелічених вище процедур знайшла практичне підтвердження.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Традиційно вчені виокремлюють 3 етапи правоутворення:

- 1 етап, на якому відбувається формування певних суспільних відносин, які в результаті багаторазового повторення набувають нормативного характеру;

- 2 етап (правозакріплення) – відбувається державне санкціонування суспільної та державної (в історичному аспекті передусім судової) практики, її розгорнуте законодавче закріплення. Шляхом правозакріплення складаються основи правового регулювання суспільних відносин;

- 3 етап (правотворчість) – держава з метою конкретизації та деталізації основ правового регулювання самостійно створює широке коло правових приписів.

Правотворчий процес може бути визначений як *система послідовних організаційних дій, взаємозв'язаних процедур щодо підготовки, прийняття й оприлюднення нормативно-правових актів та інших джерел права.*

Право не існує в абстрактному суспільстві, воно завжди соціально обумовлене конкретно-історичною ситуацією в країні. Чим повніше і адекватніше ці соціальні аспекти враховані в законотворенні, тим більш суспільно корисним стає закон, тим органічніше він стає елементом не тільки правової системи, але й суспільного буття в цілому.

Таким чином, прикладні завдання, які вирішуються в рамках соціології права, орієнтовані на підвищення ефективності законотворчого процесу. На жаль, сучасна практика законотворчості в Україні ігнорує досвід розвинутих країн, де доцільність використання перелічених вище процедур знайшла практичне підтвердження.

ТЕМА 6. СОЦІОЛОГІЯ ПРАВЗАСТОСОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Соціологія застосування норм права: поняття, ознаки та види
2. Стадії застосування нормативних приписів
3. Акт правозастосування: поняття та види

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Кондратьєв Р. Моральний імператив у правозастосуванні. *Право України*. 2010. № 5. С. 85-89.
2. Москалюк О. Особливості застосування принципів права при подоланні змістовних колізій. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 2. С. 37-42.
3. Музика А. Права людини в площині правозастосувальної діяльності. *Право України*. 1995. № 9-10.
4. Пунько О. Характеристика та класифікація правозастосовчих помилок. *Право України*. 2003. № 8. С. 119-113.
5. Шаповал В. Теоретичні проблеми реалізації норм Конституції. *Право України*. 1997. №6. С. 37-41.
- 6.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Висвітлити соціологічні аспекти реалізації норм права, зокрема: застосування норм права, стадії застосування нормативних приписів, актів правозастосування.

ВСТУП

Проблеми реалізації права завжди були в центрі уваги юридичної науки, але це, на жаль, не призвело до їх остаточного вирішення. Навпаки, проникнення в даний процес, всебічний його аналіз ставили перед вченими все більш важкі задачі.

В правовому суспільстві народ, з одного боку, і держава - з іншого приймають на себе зобов'язання керуватися правом. Звідси проблема реалізації права має дві сторони і може бути розглянута по двох напрямках: керування правом з боку органів держави і посадових осіб, з одної сторони і здійснення права у вчинках громадян, у діяльності їх організацій і об'єднань, з іншої. Вихідною формою реалізації права державою є законотворчість. Прийняття правових законів, формулювання в законах правових розпоряджень – найважча і при цьому найблагородніша справа законодавців. Тим самим вони реалізують в суспільних відносинах ті об'єктивні обставини і природні вимоги часу, що впливають із самої природи речей.

1. СОЦІОЛОГІЯ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ПРАВА: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ

Застосування норм права за своїм обсягом є найоб'ємнішою ланкою в юридичному процесі. Воно спрямоване на індивідуальне регулювання суспільних відносин. Застосування являє собою опосередковану форму реалізації норм права, яка суттєво і формально відрізняється від безпосередніх форм: виконання, дотримання і використання.

Правозастосування як особлива форма соціально-правового контролю характеризується тим, що правозастосовник ґрунтовно вивчає, перевіряє наявність і реальність усіх життєвих обставин, що породжують відповідне правовідношення, і приймає загальнообов'язкове рішення стосовно змісту й інших істотних елементів цього правовідношення. Завдяки правозастосовній

діяльності знімаються будь-які перепони в реалізації норм права, й суб'єкти виконують свої суб'єктивні права, які вони самі своїми діями до прийняття правозастосовного акту реалізувати не можуть. В цьому й полягає безпосередня мета правозастосування в соціальному механізмі правового регулювання, і одночасно в цьому полягає його соціальна цінність.

Специфічні особливості цієї форми реалізації витікають з функцій, які виконує правозастосування в правовому регулюванні. В процесі застосування компетентні органи, недержавні організації і посадові особи реалізують відповідні норми права, які регулюють певні суспільні відносини. В той же час головним призначенням застосування є забезпечення безпосередніх форм реалізації норм права іншими суб'єктами права. Таким чином, правозастосування продовжує, після нормотворчості, владний вплив держави на врегулювання суспільних відносин на індивідуальному рівні.

***Правозастосування** – це здійснювана в процедурно-процесуальному порядку владно-організуюча діяльність компетентних державних органів і посадових осіб, яка полягає в індивідуалізації правових норм стосовно конкретних суб'єктів і конкретних життєвих випадків в акті застосування норм права.*

Іншими словами, застосування правових норм – це ухвалення на основі норм права рішень у конкретних справах. З погляду формальної логіки це процес, який полягає у підведенні конкретного життєвого випадку під загальну правову норму, а також ухвалення на цій основі спеціального акта – акта застосування норм права.

Якщо дотримання, виконання і використання пов'язані з діями громадян, громадських організацій, комерційних об'єднань (корпорацій), то застосування норм права здійснюється державними органами і посадовими особами, і тільки у певних ситуаціях – недержавними чи громадськими організаціями. Громадяни не можуть бути суб'єктами застосування норм права. У разі, якщо державний орган передає частину своїх повноважень

окремим фізичним особам, то в процесі реалізації норм права вони виступають не як фізичні особи, а як представники цього державного органу.

Застосування норм права має місце там, де адресати правових норм не можуть реалізувати свої, передбачені законом права і обов'язки без посередництва компетентних органів чи посадових осіб.

Правозастосування за своїм обсягом є найзмістовнішою ланкою в юридичному процесі, спрямованою на індивідуальне регулювання суспільних відносин.

Перед тим як розглянути поняття та види застосування норм права слушно звернути увагу на наступні аспекти:

- соціальна природа правозастосування;
- соціально-правовий контроль на стадії правозастосування;
- функції соціального механізму правового регулювання правозастосування;
- соціальну ефективність правозастосовної діяльності;
- типи суб'єктів правозастосовної діяльності;
- умови правозастосовної діяльності;
- соціальні критерії оцінки правозастосовної діяльності.

Застосування норм права — це правова форма діяльності уповноважених на те органів держави і посадових осіб у реалізації приписів норм права відносно конкретних життєвих випадків шляхом винесення індивідуально-конкретних рішень.

Застосування норм права як особлива форма його реалізації на відміну від додержання, виконання та використання має певні характерні риси. Передусім це управлінська за своєю природою діяльність органів держави і посадових осіб у винесенні індивідуально-конкретних приписів, які містять не загальні правила поведінки, а мають адресатом конкретних суб'єктів. У передбачених законодавством випадках воно є необхідною умовою реалізації правових норм, унаслідок чого відбувається впорядкування суспільних відносин.

Це діяльність, що здійснюється спеціальними суб'єктами, наділеними

державно-владними повноваженнями (прокуратура, суд, міліція, президент, голова місцевої адміністрації, слідчий, ректор та ін.), які задовольняють потреби всього суспільства, тобто діють у публічних, а не у своїх особистих інтересах. Такі суб'єкти займають активну провідну позицію в розвитку правозастосовних відносин. Громадяни не є суб'єктами правозастосування, проте воно може здійснюватися з їх ініціативи (наприклад, подання заяви про вчинене правопорушення, позовної заяви до суду та ін.).

Правозастосовна діяльність здійснюється зазначеними суб'єктами в «чужому інтересі», порядку і процесуальних формах, встановлених законодавством. Вона являє собою не одноразовий акт, а процес, що складається з послідовних стадій. Завершується правозастосовна діяльність винесенням індивідуального юридичного рішення у формі акта застосування норми права, обов'язковість до виконання якого забезпечується примусовою силою держави (вироком, рішенням суду, розпорядженням тощо). У сфері цивільних відносин особа, зацікавлена у винесенні правозастосовного акта, має право на будь-якій стадії відмовитися від його реалізації, якщо це не суперечить закону. Наприклад, виконавчий лист суду або наказ господарського суду вона може не надіслати на рахунок боржника і, таким чином, не реалізувати своє право одержати борг за допомогою правозастосовного органу. Отже, слід розмежовувати ознаки обов'язковості і примусовості виконання правозастосовних актів.

За загальним правилом безпосередня реалізація норм права здійснюється без участі органів держави. Однак у багатьох ситуаціях суб'єктивні права і юридичні обов'язки не можуть виникнути і реалізуватися без державного втручання, що і становить правозастосовну діяльність.

В яких випадках виникає необхідність у застосуванні норм права?

1. Коли передбачені юридичними нормами права і обов'язки виникають лише після ухвалення владного рішення державного органу про наділення одних учасників правовідносин суб'єктивними юридичними правами і покладення на інших суб'єктивних юридичних обов'язків (наказ про

зачислення абітурієнта до вузу).

2. Коли є спір про право (у майнових відносинах, при оподатковуванні) і сторони самі не можуть виробити узгоджене рішення про наявність або міру суб'єктивних прав і юридичних обов'язків (поділ майна між подружжям, вирішення спорів між учасниками цивільного договору).

3. У разі правопорушень, тобто коли не виконуються обов'язки, існують перешкоди для здійснення права і необхідно вдатися до примусових заходів (наприклад, стягнення штрафу, конфіскація майна).

4. У разі необхідності офіційного встановлення наявності чи відсутності юридичних фактів або конкретних документів (установлення факту батьківства, смерті, розірвання шлюбу).

5. У разі здійснення виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави і органів місцевого самоврядування — вирішення кадрових питань (зачислення до штату, підвищення в посаді), організація або ліквідація структурних ланок органу держави, виділення фінансів, приміщень тощо.

6. При здійсненні державним органом, організацією, установою яких-небудь дій на користь конкретного громадянина або іншої особи (нагородження, присвоєння звань, почесних посад, виплата пенсії, здавання внайми жилого приміщення).

7. При вирішенні питань, про статуси об'єднань (реєстрація уповноваженим органом громадських, некомерційних і комерційних корпорацій).

8. При вирішенні організаційних питань (наприклад, постанова Верховної Ради України про порядок висвітлення роботи сесії та ін.) тощо.

Згрупувавши всі випадки застосування норм права, можна дійти висновку, що правозастосування полягає у:

- наділенні одних учасників правовідносин суб'єктивними юридичними правами і покладенні на інших суб'єктивних юридичних обов'язків;
- вирішенні спору про право — про наявність або міру суб'єктивних юридичних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків;

- визначенні міри юридичної відповідальності правопорушника.

Застосування права є етапом його реалізації. Воно може завершувати реалізацію права. Наприклад, прийняття посадовою особою органу державної реєстрації повідомлення про скасування державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності — юридичної особи завершує реалізацію усіх прав і обов'язків, пов'язаних з функціонуванням цієї особи. Але це відбувається не завжди. Застосування права може також підключатися на певному етапі до «природних» засобів реалізації — додержання, виконання, використання. Наприклад, винесенням вироку, судового рішення завершується правозастосовна діяльність, а реалізація права ще продовжується в процесі їх виконання. Таким чином, *правозастосовна діяльність має додатковий, допоміжний характер у загальному механізмі реалізації норм права.*

Потреба у правозастосовній діяльності при регулюванні індивідуальних відносин пов'язується з наявністю відповідних державних інтересів. Ці інтереси адекватно відображають функції, що їх виконує держава. За своєю сутністю правозастосування спрямоване на досягнення проміжної, а не кінцевої мети реалізації норм права і компенсує в такий спосіб нерозвиненість у суспільстві процесів саморегуляції.

В окремих випадках правозастосування має бути обов'язковою стадією реалізації права, наприклад, прийняття, поновлення чи припинення громадянства, реєстрація чи розірвання шлюбу, реєстрація об'єктів нерухомості тощо. Такі функції іманентно притаманні будь-якій державі і не зменшують обсягу індивідуального правозастосовного регулювання або підкорення державою громадянського суспільства. В деяких випадках воно може обмежувати реалізацію прав і свобод особистості (особи). Найчастіше це відбувається у відносинах між особою (юридичною, фізичною) і державними органами (іноді державними або комунальними підприємствами, державними акціонерними компаніями). Зокрема, прикладами може бути встановлена Законом України «Про державний

бюджет на 2007 рік» вимога, що зобов'язує усіх суб'єктів підприємницької діяльності переглянути у бік збільшення орендної плати раніше укладені договори оренди державного майна; обов'язок здійснювати медичне страхування іноземних громадян тільки в одній страховій компанії тощо.

Якщо держава нав'язує громадянському суспільству опікунські функції в політичній, економічній, соціальній, культурній та інших сферах життя, тоді очікуваного соціального результату правового регулювання можна не дочекатися. Роль державно-владного втручання полягає в посиленні його охоронної функції, зміні гарантій, методів, форми правозастосування при звуженні кола суб'єктів цієї діяльності і розширенні їх відповідальності.

Отже, сфери правозастосовної діяльності в регулятивних відносинах для держав, які є демократичними, соціальними, правовими, повинні поступово звужуватися.

За своїми *формами* правозастосовна діяльність поділяється на оперативно-виконавчу, правоохоронну і правосуддя.

Оперативно-виконавча діяльність передбачає виконання приписів правових норм з метою позитивного результативного впливу на суспільні відносини (наприклад, реєстрація шлюбу і народження, видання наказу про зарахування на навчання, видання свідоцтва про право власності на приватизований об'єкт та ін.). Її не слід плутати з оперативно-розшуковою діяльністю, яка є частиною правоохоронної діяльності і спрямована на виявлення, попередження, припинення, розкриття злочинів і осіб, що їх вчинили.

Правоохоронна діяльність є формою діяльності державних органів та деяких недержавних інститутів, спрямованою на охорону законності і правопорядку, захист прав і свобод людини, боротьбу зі злочинністю. Вона здійснюється органами прокуратури, органами внутрішніх справ, податковою міліцією, службою безпеки (наприклад, розслідування діянь, що містять ознаки злочину, нагляд за додержанням законів, контрольна закупівля товарів з метою виявлення фактів протиправної діяльності).

Правосуддя — це форма державної діяльності, яка полягає в розгляді і вирішенні судом віднесених до його компетенції цивільних, кримінальних та інших справ. Вона здійснюється тільки загальними і спеціалізованими судами.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, застосування норм права — це правова форма діяльності уповноважених на те органів держави і посадових осіб у реалізації приписів норм права відносно конкретних життєвих випадків шляхом винесення індивідуально-конкретних рішень.

2. СТАДІЇ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМАТИВНИХ ПРИПИСІВ

3.

Застосування норм права — це діяльність, яка вміщує декілька етапів — стадій. Зазвичай виділяють три основні стадії процесу застосування права:

1) встановлення та аналіз фактичних обставин справи (фактична основа);

2) вибір норми права та її аналіз — перевірка достовірності та правильності тексту норми; аналіз її юридичної сили та дії в часі, в просторі, за колом осіб; тлумачення норми (юридична основа);

3) прийняття рішення у справі.

Деякі науковці додають до них ще дві, кінцеві стадії — доведення змісту рішення до відома зацікавлених осіб та організацій і контроль за виконанням правозастосовчого рішення. Застосування права — це офіційна, процедурно-регламентована діяльність, і така його стадія є необхідною в умовах суворого режиму законності. В яких би формах вона не здійснювалася, вона завжди обов'язкова'.

Важливо також підкреслити, що всі дії компетентного суб'єкта, які

передують винесенню рішення, складають єдиний процес і виділити в ньому окремі стадії можна лише логічно.

П. М. Рабінович виділяє такі основні стадії застосування норм права:

- 1) встановлення юридично значущих фактів і пошук правової норми, яку належить застосувати до них;
- 2) перевірка достовірності та правильності тексту, визначення меж дії та юридичної сили правової норми;
- 3) з'ясування змісту правової норми;
- 4) прийняття рішень у справі;
- 5) оформлення рішення в акті застосування правової норми¹.

Саме на ці стадії застосування норм права ми і будемо орієнтуватися.

Встановлення юридично значущих фактів. Встановлюються ті обставини, на наявність або відсутність яких розрахована правова норма. Наприклад, відповідно до шлюбно-сімейного законодавства усиновлення може бути скасоване, якщо рішення про усиновлення було здійснено на основі підроблених документів, або коли усиновитель був позбавлений батьківських прав, або був визнаний в установленому законом порядку недієздатним, а також при фіктивному усиновленні. Суд, застосовуючи цю норму, повинен встановити вищезазначені обставини. Якщо мова йде про застосування норми кримінального права, то з'ясовуються обставини, сукупність яких створюють склад злочину.

При встановленні фактичних обставин справи слід керуватися такими вимогами: встановлюються лише факти, що мають юридичне значення і стосуються цієї справи; факти повинні встановлюватися об'єктивно і повно, сумнівів та недомовок при цьому бути не повинно; встановлені факти мають бути істинними. Фактичні дані визначаються в процесі доказування.

У процесі застосування права досліджуються та оцінюються два види фактичних обставин і даних. По-перше, ті, з якими норма пов'язує певні юридичні наслідки. Вони виступають у ролі юридичних фактів або необхідних складових елементів фактичного змісту. По-друге, вивчаються

також ті фактичні обставини і дані, які не враховуються при юридичній оцінці випадку, що розглядається, але є суттєвими для прийняття рішення у межах, передбачених відповідною нормою.

Оцінка фактичних даних має за мету встановлення їх достовірності, визначення їх відношення до випадку, що розглядається, і значимості для кінцевого висновку по справі. Велике значення для застосування права можуть мати юридичні докази. Докази необхідні лише там, де для рішення потрібно встановити факти, що мають юридичне значення.

Доказами у праві є будь-які дані, за допомогою яких правозастосувальний орган встановлює достовірність фактів, що служать підставою для об'єктивного вирішення справи: події, ознаки, явища, які у свою чергу виступають джерелами інформації про такі факти. Види юридичних доказів досить різноманітні. До них належать предмети, покази свідків, документи.

Пошук правової норми, яку належить застосовувати до юридично значущих фактів. Встановивши фактичні обставини справи, що характеризують життєву ситуацію, необхідно відшукати відповідну норму, що передбачає цю ситуацію. Відношення конкретного життєвого випадку до певних юридичних норм — це і є юридична кваліфікація. Кваліфікується не лише злочин або проступок, а й будь-яка поведінка, що вимагає юридичної оцінки. Так, якщо виплачується квартальна премія робіт-пику тієї чи іншої галузі — це робиться на основі відповідної норми; укладається шлюб — мається на увазі норма, що дозволяє це робити. У всіх таких випадках кваліфікації правомірної поведінки відбувається одна і та ж розумово-технічна операція — пошук необхідної норми та «підведення» під неї конкретного випадку.

Кваліфікації підлягають, звичайно, і правопорушення (злочини і проступки). В такому випадку встановлений склад правопорушення співвідноситься з відповідною юридичною нормою. У випадку збігу встановлених обставин з ознаками правопорушення, передбаченими нормою, і відбувається її подальше застосування. Встановивши, наприклад, що

оволодіння майном було здійснено способом небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, слідчий кваліфікує дії нападника не як пограбування, а як розбій.

Тісний взаємозв'язок та взаємозумовленість правових норм визначає необхідність вибору і аналізу ряду випадків не однієї, а декількох норм, які доповнюють, розвивають та уточнюють одна одну і лише в комплексі створюють правову основу у вирішенні справи. Важливо також врахувати при виборі норми загальні розпорядження та нормативні принципи відповідного правового інституту, галузі права, акти нормативного та казуального тлумачення.

Уміння вибрати відповідну норму передбачає перш за все знання норм діючого права, тих прав та обов'язків, які вони надають для суб'єктів права. А це у свою чергу вимагає знань специфіки правничої мови, термінології, що застосовується у нормативних актах. Річ у тім, що хоча в основі правничої мови (норми) і лежить літературна мова, тим не менше ряд понять цієї мови, як і всякої спеціалізованої мови, має більш визначений зміст та чіткі ознаки (наприклад, не все те, що називається хуліганством в розмовній мові, визнається таким у праві).

Наступна, друга стадія правозастосування — *перевірка достовірності і правильності тексту норми права*.

Після того, як ми відшукали потрібну норму, треба її перевірити. Перевіряючи юридичну норму, необхідно: 1) з'ясувати її достовірність (це підтверджується офіційним виданням, у якому вона розміщена; неофіційними передруками норм, де може бути перекручено її зміст, користуватися не слід); 2) встановити, чи діє ця норма, тобто чи вона не змінена чи не скасована.

Правильний вибір норми права передбачає уміння вибрати офіційний текст закону, вміння встановити юридичну силу норми залежно від становища органу, що її видав, у системі інших органів держави. На практиці можливі випадки протиріч між нормами права, виданими різними органами. У випадку таких протиріч юридичну силу має норма, видана органом, що

займає більш високе становище. Можуть також зустрічатися протиріччя між нормами, виданими у різний час одним і тим же органом. У такому випадку діє норма, видана пізніше, в якій її зміст не замінено нормою, прийнятою раніше.

Третя стадія — *з'ясування змісту (тлумачення) правової норми*.

Тлумачення правової норми — це діяльність щодо з'ясування або роз'яснення її змісту з метою правильного її застосування та реалізації. Тлумачення права є необхідним елементом його застосування, і тому розглядається як самостійна стадія правозастосовної діяльності. Необхідність тлумачення норм права пояснюється, по-перше, тим, що норма права носить загальний характер і в кожному випадку застосування потрібно з'ясувати, чи підпадає під її дію конкретна ситуація; по-друге, тим, що далеко не всі юридичні норми сформульовано вдало та чітко.

Суть, зміст, функції, види і способи тлумачення правових норм були розглянуті нами у попередньому розділі навчального посібника.

Четверта стадія застосування правових норм — *прийняття рішення у справі*.

Прийняття рішення компетентним суб'єктом — одна із найважливіших стадій застосування права. Саме у виданні індивідуального акта на основі права виявляється застосування права в істинному змісті (розумінні) слова, в той час як усі попередні стадії лише підготовлюють умови та матеріали для кінцевого рішення. Винесення рішення — це акт, що пов'язує норми права з конкретним випадком, встановлює права та обов'язки визначених суб'єктів права. На цій стадії остаточно вирішуються питання про достовірність та достатність для винесення рішення зібраних фактичних даних, їх правової кваліфікації.

Рішення — це водночас юридичний факт, що служить основою для виникнення правовідносин; вольовий акт, що є результатом інтелектуальної діяльності та закріплюється звичайно в офіційному письмовому документі; державно-владне веління (наказ) індивідуального характеру. Воно є також визначеним логічним висновком, зробленим на підставі аналізу фактів та юридичних підстав. Не можна, звичайно, заперечувати того, що з формально-

логічного боку рішення у справі є умовивід, у якому конкретні факти підводяться під норми права. Можна припустити це як спрощену, схематичну модель, як визнання значення логіки та логічних конструкцій у застосуванні права. Крім того, перед кінцевим прийняттям рішення у справі необхідно отримати ряд попередніх висновків, більшість яких також будується за типом силогізму (оцінка окремих доказів, визначення повноти фактичного складу та ін.).

У той же час при прийнятті рішення у справі діє цілий комплекс факторів, що не входять у структуру силогізму. Силогізм найчастіше проявляється у випадках, коли правозастосувальна норма виключає свободу розсуду правозастосувача. Виносячи рішення відповідно до її однозначного припису (визнання факту юридично значущим, застосуванням абсолютно визначеної санкції та ін.), він лише констатує, що випадок підпадає під дію норми. Там, де норма встановлює межі для розгляду на свій розсуд, правозастосувач вибирає найдоцільніший та обґрунтований із його точки зору варіант. У такому випадку вирішення справи виходить за рамки логічного силогізму.

П'ята, остання стадія застосування правових норм — *це оформлення рішення в акті застосування правової норми.*

Зміст рішення щодо юридичної справи визначається, головним чином, його фактичними обставинами. Разом із тим при прийнятті рішення правозастосувач керується вимогами диспозиції (санкції) норми, яка застосовується.

Винесення рішення щодо справи слід розглядати у двох аспектах.

По-перше, це розумова діяльність, яка полягає в оцінці зібраних фактів і встановлення на їх основі дійсної картини того, що сталося, в кінцевій юридичній кваліфікації та визначенні для сторін юридичних наслідків — прав і обов'язків.

По-друге, рішення щодо справи є, як правило, документом — актом застосування права, де закріплюється розумова діяльність щодо вирішення

юридичної справи, офіційно фіксуються наслідки для конкретних осіб.

Правозастосовне рішення відіграє особливу роль у механізмі правового регулювання. Раніше вже відзначалося, що юридичні норми і суб'єктивні права та юридичні обов'язки, які виникають на їх основі, забезпечені можливістю державного примусу. Проте останній реалізується, власне, за індивідуальними правозастосовними рішеннями.

Можливість примусового виконання актів застосування права обумовлює їх особливість і висунення до них вимог обґрунтованості, доцільності, справедливості, законності.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, зазвичай виділяють три основні стадії процесу застосування права:

4) встановлення та аналіз фактичних обставин справи (фактична основа);

5) вибір норми права та її аналіз — перевірка достовірності та правильності тексту норми; аналіз її юридичної сили та дії в часі, в просторі, за колом осіб; тлумачення норми (юридична основа);

б) прийняття рішення у справі.

4. АКТ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ

Акт застосування права — це такий правовий акт індивідуального характеру, в якому формально закріплюється рішення державного органу по конкретній юридичній справі. Він являє собою різновид юридичних актів і на відміну від правових приписів має такі ознаки:

- видається компетентними державними органами чи посадовими особами в процесі правозастосовної діяльності, має державно-владний характер. Відмова від його виконання або неналежне виконання може

тягнути за собою юридичну відповідальність: дисциплінарну, адміністративну, майнову, кримінальну;

- спрямований на реалізацію вимог правових норм, оскільки конкретизується їх загальний характер щодо певних життєвих ситуацій;

- адресований конкретним особам (персоніфікований), фіксує їх суб'єктивні права, обов'язки і міру юридичної відповідальності, спрямований на індивідуальне регулювання суспільних відносин (конкретної життєвої ситуації);

- акти застосування норм права вичерпуються їх виконанням, хоча правові стани, що породжуються ними, можуть мати тривалий характер (наприклад, рішення про призначення пенсії);

- правозастосовні акти на відміну від нормативно-правових не можуть мати зворотної сили в часі.

Офіційний характер правозастосовного акта потребує його виконання за відповідною формою. Обов'язковими елементами правозастосовного акта є: назва, заголовок, дата та місце, де він був виданий, назва органу або посадової особи, яка видала акт, підписи уповноважених осіб. Структура акта застосування норм права містить описову, мотивовану і резолютивну частини. Він повинен викладатися ясною, чіткою, дохідливою мовою, що не допускає подвійного тлумачення, містити терміни, передбачені чинним законодавством. У тексті не бажано застосовувати іноземну, архаїчну та вузькоспеціальну термінологію, неблагозвучні або непок'єднані словосполучення (наприклад, «живий громадянин», «тваринний організм»).

Класифікація правозастосовних актів здійснюється з таких підстав:

- 1) за суб'єктом прийняття: акти представницьких органів державної влади, глави держави, органів виконавчої влади, суду, контролюючих органів, органів місцевого самоврядування;

- 2) за галузевою належністю норм, що застосовуються: акти застосування конституційно-правових, цивільно-правових, адміністративно-правових, кримінально-правових норм та ін.;

3) за юридичною формою: укази, постанови, розпорядження, накази, ухвали, протести, подання, приписи прокурорів, вирoki, рішення та ін.;

4) за характером правового впливу: регулятивні, охоронні;

5) за юридичним значенням: основні акти, які містять остаточне рішення у юридичній справі (вирок, рішення суду, указ про нагородження), допоміжні, тобто акти, що забезпечують прийняття основних актів (постанова про порушення кримінальної справи, ухвала суду);

6) за характером індивідуальних велінь: ті, що уповноважують, ті, що зобов'язують або забороняють (наприклад, заборона обіймати відповідні посади або виконувати відповідні функції, зафіксовані вирокom суду);

7) за характером юридичних наслідків: правоконстатуючі, правовідновлюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі;

8) за формою зовнішнього виразу: акти-документи (окремі документи), акти-дії (словесні, конклюдентні — виконуються у вигляді жестів, рухів і свідчать про вимогу до конкретних осіб здійснити відповідні дії, наприклад, порух жезлом працівника державтоінспекції до учасників дорожнього руху).

Під час здійснення будь-якої дії чи процесу людині властиво робити помилки. Не є винятком і правозастосовна діяльність. Тому в юридичному лексиконі присутній спеціальний термін "правозастосовна помилка", який означає результат невірнього застосування юридичної норми суб'єктом правозастосовної діяльності, що виникає через невиконання цим суб'єктом належного комплексу умов, який висувається щодо правозастосування, внаслідок або обману, або недбалості, або необережності, що призводить до недосягнення або досягнення не в повному обсязі мети правового регулювання, яка має реалізовуватись за допомогою юридичної норми, що застосовується.

Не може розглядатись як правозастосовна помилка свідоме, цілеспрямоване, умисно невірне застосування юридичних норм. Це обумовлено тим, що у разі свідомо й умисно невірнього застосування юридичної норми фактично йдеться не про її застосування, а про

правопорушення, пов'язане з правозастосуванням.

Основні характеристики таких помилок:

1. правозастосовна помилка - це завжди наслідок діяльності уповноваженого на правозастосування суб'єкта. Відповідно, інші учасники процесу, які не є суб'єктами правозастосування і теж можуть помилятися у процесі реалізації юридичних норм, а отже, порушувати юридичні норми, здійснити правозастосовну помилку не можуть. Зрозуміло, що в такому випадку результати їх помилок мають іншу правову характеристику та наслідки і не можуть розглядатись як правозастосовні помилки;

2. правозастосовна помилка є протиправним явищем, тобто кожна така помилка, з об'єктивної точки зору, є порушенням юридичної норми, яка застосовується;

3. у разі правозастосовної помилки в діях суб'єкта правозастосування умисел відсутній. Тому правозастосовна помилка унеможливорює вину у формі умислу і може бути допущена лише з необережності або як добросовісне помилкове судження;

4. правозастосовна помилка є результатом цілеспрямованої діяльності суб'єкта правозастосування. Цей суб'єкт, роблячи правозастосовну помилку, отримує саме той результат, який він бажав. Однак при цьому цей суб'єкт вважає, що результат, який він отримує, не є помилковим, а навпаки, відповідає меті та завданням правового регулювання, яких намагався досягнути нормотворець, приймаючи юридичну норму, яка застосовується;

5. кожній помилці відповідає певний юридичний спосіб її усунення. Неправильності, які допускаються в правозастосовній діяльності, можуть ліквідуватись лише передбаченим законодавством шляхом під час реалізації відповідних юридичних процедур і заходів (наприклад, відхилення помилкового акта, відновлення порушеного стану тощо).

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Отже, акт застосування права — це такий правовий акт індивідуального характеру, в якому формально закріплюється рішення державного органу по конкретній юридичній справі.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Отже, підсумовуючи вищевикладене можна зазначити:

1. Застосування норм права — це правова форма діяльності уповноважених на те органів держави і посадових осіб у реалізації приписів норм права відносно конкретних життєвих випадків шляхом винесення індивідуально-конкретних рішень.

2. зазвичай виділяють три основні стадії процесу застосування права:

- встановлення та аналіз фактичних обставин справи (фактична основа);
- вибір норми права та її аналіз — перевірка достовірності та правильності тексту норми; аналіз її юридичної сили та дії в часі, в просторі, за колом осіб; тлумачення норми (юридична основа);
- прийняття рішення у справі.

3. Акт застосування права — це такий правовий акт індивідуального характеру, в якому формально закріплюється рішення державного органу по конкретній юридичній справі.

